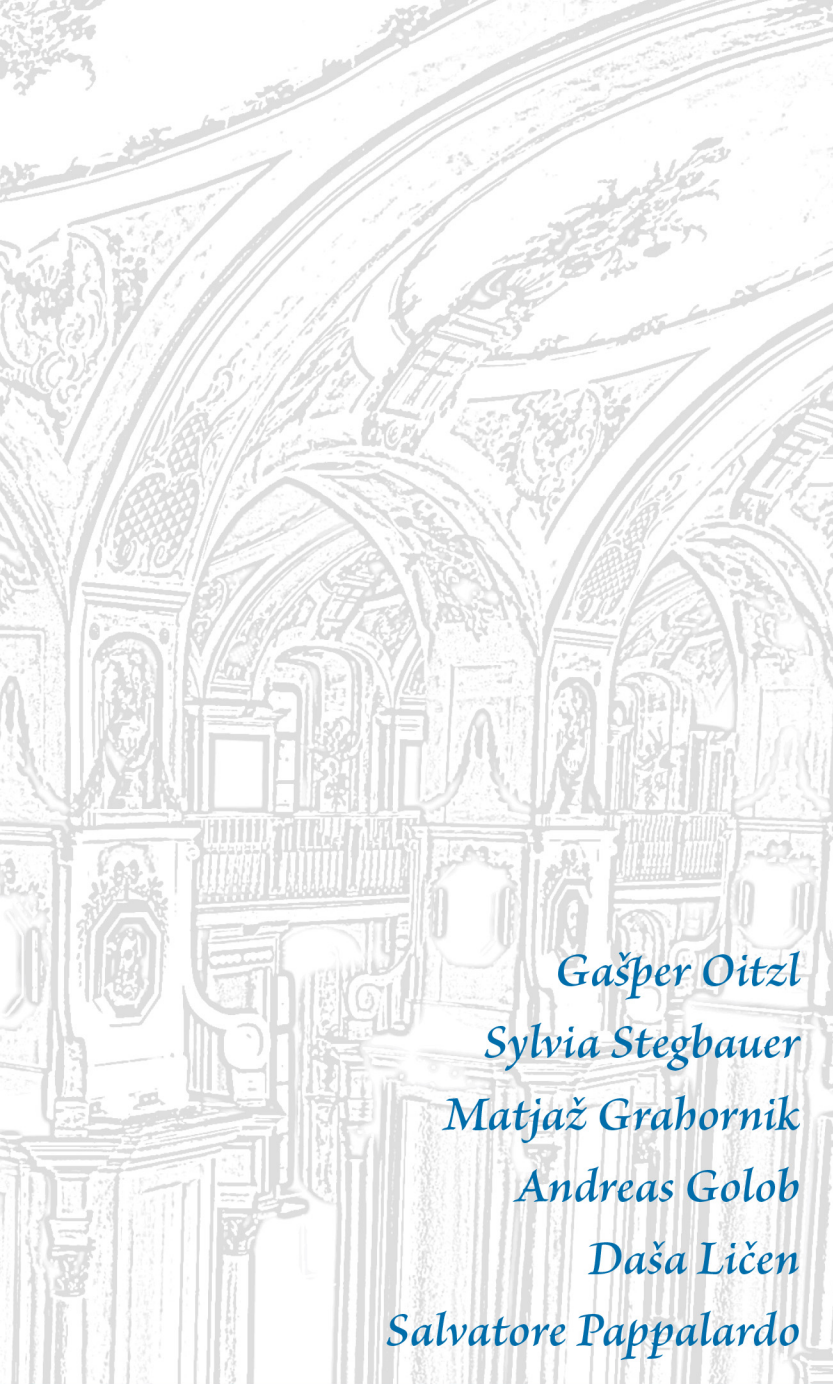

hs
15

Gašper Oitzl
Sylvia Stegbauer
Matjaž Grahornik
Andreas Golob
Daša Ličen
Salvatore Pappalardo

HISTORIČNI SEMINAR

HISTORIČNI SEMINAR 15

Uredili

Katarina Šter in Mojca Žagar Karer

Založba
ZRC

Ljubljana 2025

HISTORIČNI SEMINAR 15

Uredniški odbor Katarina Keber, Katarina Šter, Luka Vidmar,
Mojca Žagar Karer

Znanstvena monografija je recenzirana.

Uredili Katarina Šter in Mojca Žagar Karer
Tehnična pomoč Jera Oman
Jezikovni pregled
slovenskih delov besedila Katarina Šter in Mojca Žagar Karer
Prevod in jezikovni pregled
angleških delov besedila DEKS, d. o. o.
Prevod povzetkov v slovenščino Katarina Šter
Naslovnica Nina Semolič
Prelom Jernej Kropej

Založil Založba ZRC, ZRC SAZU
Za založnika Oto Luthar
Glavni urednik Aleš Pogačnik

Tisk Cicero, Begunje, d. o. o.
Naklada 150

Za prosto dostopno spletno različico prve e-izdaje veljajo določila mednarodne licence Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0: <https://doi.org/10.3986/9789610509554>

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni
in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

ISBN 978-961-05-0954-7
COBISS.SI-ID 230438403

ISBN 978-961-05-0955-4 (PDF)
COBISS.SI-ID 230428675

Kazalo

Uvodnik	5
Introduction	7

GAŠPER OITZL

Rudarski redi kot vir za raziskave zgodovine železarstva na Slovenskem	9
---	---

SYLVIA STEGBAUER

The Jesuits in Inner Austria: Studies on the Settlement of the Order in Graz	31
---	----

MATJAŽ GRAHORNIK

Rodbina Herberstein od srednjega veka do danes	51
--	----

ANDREAS GOLOB

Practices and Problems of Censorship in Inner Austria between Centralism and Federalism, circa 1780–1809	69
---	----

DAŠA LIČEN

Nacionalno neobremenjen pogled na tržaško meščanstvo dolgega 19. stoletja: Primer društev	91
--	----

SALVATORE PAPPALARDO

In the South of the Monarchy Lies our Strength: Istria and Dalmatia in the Habsburg Imperial Propaganda of the Vienna <i>Adria-Ausstellung</i> in 1913	113
--	-----

Uvodnik

Bližamo se koncu prve četrtine 21. stoletja, v katerem se človeštvo sooča s prednostmi in slabostmi hitrega tehnološkega razvoja in novih oblik komunikacije, z vse bolj očitnimi podnebnimi spremembami in staro-novimi konflikti, ki so ponekod prerasli v brutalne vojne, ki nas navdajajo z občutkom nemoči. Kako smo prišli do te točke? Odgovori se kot vedno skrivajo v zgodovini, bolj oddaljeni ali tisti malce bližji. Majhen drobec v iskanju odgovorov dodaja tudi *Historični seminar 15* z novimi razpravami slovenskih in tujih raziskovalcev. Te so bile v obliki predavanj sprva predstavljene znotraj interdisciplinarnega cikla predavanj Historičnega seminarja, ki že vrsto let poteka na ZRC SAZU.

V svoji petnajsti monografiji *Historični seminar* prinaša raznovrsten nabor tematik, ki časovno sega od začetkov plemiške družine Herberstein v 13. stoletju pa vse do habsburške cesarske propagande in značilnega prikazovanja pokrajin ob Jadranu na razstavi *Adria* na Dunaju v začetku 20. stoletja, zajema pa tako različna področja, kot so zgodovina, rodoslovje, umetnostna in literarna zgodovina ter antropologija. Monografijo uvaja razprava **Gašperja Oitzla** o rudarskih redih, izdanih za območja rudnikov železa v Vzhodnih Alpah med poznim 14. in poznim 16. stoletjem; ti so nepogrešljiv vir za raziskave pravne in družbene zgodovine železarstva, ki je skozi zgodovino močno zaznamovalo in tako politično kakor krajinsko oblikovalo slovensko ozemlje. Sledi razprava **Sylvie Stegbauer** o jezuitskem redu v Notranji Avstriji, zlasti o gradbeni in funkcionalni zgodovini Jezuitskega kolegija v Gradcu. Namen jezuitske arhitekture namreč ni bil le njena uporabnost, temveč je bila slednja vedno povezana z neko širšo idejo o svetu oz. propagando posameznih za red pomembnih idej. Članek **Matjaža Grahornika** predstavlja razvejan in bogat genealoški oris pomembne štajerske plemiške rodbine Herberstein. **Andreas Golob** je preučil bogato in do sedaj prezrto gradivo o habsburški cenzuri 18. stoletja, ki se je ohranilo v notranjeavstrijskih arhivih, zlasti v Tržaškem državnem arhivu, in prinaša mnoge nove poglede na delovanje cenzure. Tudi v petem prispevku je v središču Trst – **Daša Ličen** se je posvetila delovanju tržaških društev v 19. stoletju iz nove perspektive, in sicer predvsem s stališča

društvenega udejstvovanja različnih družbenih razredov, pri čemer je imelo zelo pomembno vlogo tržaško meščanstvo. *Historični seminar 15* zaokrožuje prispevek **Salvatoreja Pappalarda** o habsburški cesarski propagandi na zadnji veliki mednarodni razstavi v avstro-ogrski monarhiji (Razstava Adria), ki je potekala na Dunaju od maja do oktobra 1913 in kjer so bili na ozadju težnje monarhije, da bi postala mornariška velesila na Jadranu, predstavljeni načrti za proces modernizacije in kolonialnega izkoriščanja Istre in Dalmacije.

Morda je naključje, da je *Historični seminar 15* tokrat tematsko ostal pretežno v okviru našega ožjega kulturnega prostora, na območju Srednje Evrope, in da je – sicer iz različnih perspektiv njegovih avtorjev – posvečen predvsem različnim pogledom na zgodovino. Gotovo lahko iz prispevkov izluščimo marsikaj relevantnega tudi za prebivalce tega območja v današnjem času ali pa vsaj bolje razumemo, kako in zakaj se je ta prostor oblikoval v to, kar predstavlja danes.

Na tem domačem mestu in v kar najširšem okviru te najboljše historične vseh ved Historičnega seminarja se s številko 15 poslavljava aktualni urednici Katarina Šter in Mojca Žagar Karer, ki sva uredili večino monografij Historičnega seminarja v zadnjih petnajstih letih, vse to ob podpori širšega uredniškega odbora, v katerem sta vsa leta delovala še Katarina Keber in Luka Vidmar. Uredništvo interdisciplinarne monografije je uredniškemu odboru in vsakokratnim urednikom prinašalo mnogo izzivov, obenem pa je pomenilo tudi priložnost za širitev pogledov in spoznavanje raznolikih pristopov do tem, ki se jim kot raziskovalci običajno posvečamo predvsem iz gledišč svojih strok.

Vsekakor je pričujoča številka, ki zaključuje konec nekega obdobja, tudi priložnost za zahvalo vsem avtorjem, recenzentom, prevajalcem, sodelavcem Založbe ZRC in vsem ostalim, ki sva jih v teh letih tu in tam poprosili za nasvet, nenazadnje pa tudi vodstvu ZRC za podporo – iskrena hvala vsem. Urednici *Historičnega seminarja 15* to zanimivo nalogo predajava naslednikom Klemenu Grabnarju in Jeri Oman. Še na mnoga leta, Historični seminar!

Urednici

Introduction

We are approaching the end of the first quarter of the twenty-first century, in which humanity is dealing with the advantages and disadvantages of rapid technological development and new forms of communication, increasingly evident climate change, and age-old conflicts that in some places have escalated into brutal wars, leaving us with a sense of helplessness. How did we get to this point? As always, the answers lie in history, whether distant or recent. A small part in seeking these answers is also contributed by volume fifteen of the series *Historični seminar (Historical Seminar)* through new articles by researchers from Slovenia and elsewhere. These were initially presented as part of the Historical Seminar, an interdisciplinary series of invited talks, which has been held at ZRC SAZU for many years now.

The fifteenth volume of *Historični seminar* brings together a wide variety of topics spanning the period from the origins of the Herberstein dynasty in the thirteenth century to the Habsburg imperial propaganda and distinctive portrayal of Adriatic regions at the *Adria* exhibition in Vienna in the early twentieth century. It covers diverse fields, including history, genealogy, art and literary history, and anthropology. The volume begins with **Gašper Oitzl**'s article on mining regulations issued between the late fourteenth and sixteenth centuries for iron-mining areas in the Eastern Alps. These regulations are an indispensable source for studying the legal and social history of ironmaking, which, over the centuries, left a strong mark on Slovene territory and shaped both its politics and natural environment. This is followed by an article by **Sylvia Stegbauer** discussing the Jesuit order in Inner Austria, with emphasis on the architectural and functional history of the Jesuit College in Graz. The purpose of the Jesuit architecture was not merely functional but also linked to a broader idea of the world or the propagation of specific ideas relevant to the order. **Matjaž Grahornik**'s article provides an extensive and detailed genealogical outline of the Herbersteins, a prominent Styrian noble family. **Andreas Golob** examines rich and previously overlooked material on eighteenth-century Habsburg censorship, which has been preserved in

Inner Austrian archives and, first and foremost, at the Trieste State Archives, providing many new insights into the workings of censorship. Trieste is also at the forefront of the fifth article, in which **Daša Ličen** explores the activities of nineteenth-century Trieste associations from a new perspective – that is, primarily the involvement of various social classes in these associations, in which the Trieste bourgeoisie played a prominent role. The volume concludes with an article by **Salvatore Pappalardo**, who explores the Habsburg imperial propaganda at the last major international exhibition in Austria-Hungary (i.e., the Adria exhibition), which was held in Vienna from May to October 1913. Against the backdrop of the monarchy's tendencies to become a maritime power in the Adriatic, the exhibition showcased plans for the modernisation and colonial exploitation of Istria and Dalmatia.

It may be a coincidence that this volume of *Historični seminar* has thematically remained largely within the context of Slovenia's immediate cultural environment (i.e., central Europe), and that, from the various perspectives of its contributors, it is primarily dedicated to various views on history. There are certainly many insights that can be derived from the articles and are relevant to today's residents of this area, or the articles at least make it possible to better understand how and why this region has become what it is today.

In this familiar setting and within the broadest context of what is the most historical of all the disciplines covered in the Historical Seminar, we, the current editors Katarina Šter and Mojca Žagar Karer, are bidding farewell with volume fifteen. We have edited most of the publication's volumes over the past fifteen years, all with the support of the wider editorial board, which, throughout all these years, has also included Katarina Keber and Luka Vidmar. Editing this interdisciplinary publication has presented the editorial board and each editor with many challenges, but it has also provided an opportunity to broaden our horizons and learn about the diverse approaches to topics that, as researchers, we usually deal with primarily from the viewpoints of our own disciplines.

This volume, which marks the end of an era, also offers an opportunity to thank all the contributors, reviewers, translators, Založba ZRC staff, the director of ZRC SAZU for his support, and everyone else that we have occasionally asked for advice over the years – sincere thanks to everyone. The editors of volume fifteen of *Historični seminar* are hereby passing this exciting role on to our successors, Klemen Grabnar and Jera Oman. Here's to many more years!

The Editors

Rudarski redi kot vir za raziskave zgodovine železarstva na Slovenskem

GAŠPER OITZL*

IZVLEČEK**

Z izdajanjem rudarskih redov so zemljiški gospodje in deželni knezi poskušali doseči več ciljev, od urejanja pravnih in delovnih razmer na rudarskih območjih do vzpostavitve intenzivnega železarstva. V pričujočem prispevku smo za raziskavo izbrali štiri rudarske rede, ki so bili izdani za območja rudnikov železa v Vzhodnih Alpah med poznim 14. in poznim 16. stoletjem. Ti dokumenti so nepogrešljiv vir za raziskave pravne in družbene zgodovine železarstva, bistveno manj pa za raziskave gospodarske zgodovine te dejavnosti.

KLJUČNE BESEDE

rudarski redi, železarstvo, rudarsko pravo, rudarska sodišča, pozni srednji vek, 16. stoletje

ABSTRACT

Feudal landlords and provincial princes issued mining regulations with the intent of achieving multiple goals, from regulation of legal and social conditions in mining areas to the development of intensive ironmaking. The research published in this article is based on four mining regulations issued for iron-mining areas in the Eastern Alps between the late fourteenth and late sixteenth centuries. These documents are indispensable sources for studying the legal and social history of ironmaking but much less important for research on the economic history of this industry.

KEYWORDS

mining regulations, ironmaking, mining legislation, mining magistrates, Late Middle Ages, sixteenth century

Uvod

Z razvojem rudarstva in metalurgije v srednjem veku se je pojavila potreba po boljši organizaciji dela, urejanju odnosov med različnimi poklicnimi skupinami, natančnejši opredelitvi pravic in dolžnosti ter sčasoma tudi po vzpostavitvi upravne in sodne avtonomije rudarskih območij. Običajno

* Dr. Gašper Oitzl, Narodni muzej Slovenije; e-pošta: gasper.oitzl@nms.si; ORCID: 0000-0002-7409-333X

** Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa Predmet kot reprezentanca: okus, ugled, moč (Raziskave materialne kulture na Slovenskem); P6-0282, ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

rudarsko pravo se je oblikovalo od zgodnjega srednjega veka dalje in sčasoma je nastala potreba po njegovi kodifikaciji v obliki rudarskih redov. Izdajatelji teh pravnih dokumentov so bili praviloma lastniki nahajališč rude in rudnikov. V začetku visokega srednjega veka se je na podlagi recepcije rimskega prava uveljavila predstava, da ruda pripada zemljiškemu gospodu. Šele v 12. stoletju so na prostoru srednjeveškega Cesarstva začeli pravno uveljavljati kraljevo ali cesarjevo lastništvo nad rudo. Leta 1158 je cesar Friderik I. Barbarossa z Ronkalsko konstitucijo rudo, natančneje srebrovo, opredelil kot rudarski regal, temu je nato sledilo tudi *Saško zrcalo* (1220–1235).¹

Prve podelitve pravic do koriščenja rudnih bogastev so na prostoru Vzhodnih Alp poznane že iz začetka 12. stoletja. Leta 1103 je koroški vojvoda Henrik Eppensteinski pravico do rabe rude in soli na območju grofije Mürztal podelil benediktinskemu samostanu St. Lambrecht.² Krška škofija, sicer ustanova salzburške nadškofije, je rudarske pravice prejela sprva leta 1130 od nemškega kralja Lotarja III., leta 1170 pa od cesarja Friderika I.³ Podelitev rudarskih pravic salzburški nadškofiji v starejših darovnicah ni nedvoumno izpričana, prvič jo lahko zasledimo šele v darovnici kralja Filipa iz leta 1199. Kljub temu je nadškofija z regalom neformalno upravljala že dlje časa,⁴ nena zadnje je rudarske pravice nadškofijski ustanovi, benediktinskemu samostanu v Admontu na Štajerskem, leta 1160 podelil nadškof Eberhard. V podelitvi sta poleg drugih poimensko navedeni železova in srebrova ruda (»ferri aut argenti uel cuiuslibet metalli fodinae«). Vladarska podelitev pravic samostanu je sledila leta 1184, ko jih je podelil cesar Friderik I.⁵

Kralj in poznejši cesar Friderik II. je leta 1217 rudarske pravice podelil brixenski škofiji,⁶ leta 1226 benediktinskemu samostanu Šentpavel v Labotski dolini (nem. St. Paul im Lavanttal),⁷ leta 1242 pa še bamberski škofiji.⁸ Štirinajst let pozneje je koroški vojvoda Ulrik III. Spanheimski rudarske pravice

¹ Zycha, *Das Recht*, str. 8–79, 122–156; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 130–131.

² Zahn, *UBSt I*, št. 95.

³ Jaksch, *MDC I*, št. 58, 265.

⁴ Rzhacek in Spreitzer, *Die Urkunden Philipps von Schwaben*, št. 29; Zahn, *UBSt I*, št. 405; Krassnig, *Geistliche Landesherren*, str. 160. V podelitvi rudarskih pravic Admontu je posebej navedeno, da gre za regalijo, ki jo ima salzburška nadškofija (»de regalibus imperii Salzburgensis ecclesia hactenus quiete possedit«). Glede salzburške prisvojitve rudarskega regala in Filipove potrditve na podlagi ponarejenega teksta iz okoli leta 1190 gl. Dopsch, *Geschichte Salzburgs*, str. 633–634.

⁵ Zahn, *UBSt I*, št. 625.

⁶ Santifaller, *Die Urkunden*, št. 60.

⁷ Jaksch, *MDC IV*, št. 1902.

⁸ Prav tam, št. 2242; Krassnig, *Geistliche Landesherren*, str. 162.

na območju deželskega sodišča Murau podelil Ulriku Liechtensteinskemu.⁹ Škofija iz bavarskega Freisinga je pravice do koriščenja rudnih nahajališč sprva prejela leta 1260 od češkega kralja Otokarja II. Přemysla, nato pa še 17 let pozneje od nemškega kralja Rudolfa I. Habsburškega.¹⁰

Cesar Karel IV. je leta 1356 z Zlato bulo rudarski regal podelil volilnim knezom. Regal je veljal za vse vrste rud, in sicer za zlato, srebrovo, kositrovo, bakrovo, železovo, svinčevo in druge vrste rud. Nekaj let po izdaji Zlate bule so na habsburškem dvoru pripravili ponaredek z zapisom različnih pravic Habsburžanov, med katerimi je bil tudi rudarski regal. Dokument z imenom *Privilegium maius* je leta 1453 potrdil cesar Friderik III. Od tedaj so Habsburžani kot deželni knezi vedno bolj intenzivno skušali uveljavljati rudarski regal v svojih deželah. Pri tem je bil zelo dejaven Friderikov sin in naslednik Maksimilijan, kar je sovpadlo z njegovimi poskusi centralizacije ter upravnimi in gospodarskimi reformami.¹¹

Rudarski redi v Vzhodnih Alpah

Podelitev rudarskih pravic je bila temelj za legalno rudarsko dejavnost in izdajo rudarskih redov. Najstarejše poznamo iz visokega srednjega veka, bistveno pogostejše pa jih lahko zasledimo v poznem srednjem veku in 16. stoletju. Lastniki rudnikov so jih večinoma izdajali za rudnike plemenitih kovin, redkeje pa za rudnike barvnih kovin in železa. Za najstarejši rudarski red v Evropi velja *Liber de postis montis Argentariae* iz leta 1208, ki ga je trentinski škof Friderik izdal za rudnike srebra na območju Monte Calisia (nem. Calisberg) nad Trentom.¹² Najstarejši rudarski red na območju Vzhodnih Alp pa je red za rudnike srebra v Zeiringu na Zgornjem Štajerskem, ki verjetno izvira z začetka 14. stoletja. Bil je namreč osnova za rudarski red za rudnik plemenitih kovin nad Svetim Lenartom v Zgornji Labotski dolini (nem. Bad St. Leonhard im Lavanttal), ki ga je leta 1325 izdal bamberski škof Henrik II. in ga sestavlja 32 členov. Najstarejši ohranjeni red, ki je bil veljaven prav na rudarskem območju Zeiringa, pa je leta 1339 izdal štajerski vojvoda Albert II.¹³

⁹ Jaksch, *MDC IV*, št. 2641; Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 29; Oitzl, *Zgodovina železarstva*, str. 184–189.

¹⁰ Zahn, *FRA II 3I*, št. 205, 331.

¹¹ Zycha, *Das Recht*, str. 156–172; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 194; Kunnert, *Das Oberbergmeisteramt*, str. 127–129.

¹² Zycha, *Das Recht*, str. 68–70; Mlinar, *O nastanku*, str. 10. Predhodnik je pogodba iz leta 1185. Gre za pogodbo med tedanjim škofom Albertom III. in rudarskimi odposlanci. Schwind in Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, št. 12.

¹³ Wiessner, *MDC VIII*, št. 798; *Stadt- und Bergrecht*.

Med starejšimi rudarskimi redi na območju Vzhodnih Alp je red za Gastein iz leta 1342, ki ga je izdal salzburški nadškof Henrik in ima sedem členov. Kljub manjšemu obsegu je imel precejšen pomen za razvoj rudarskega prava, saj prinaša nekaj novosti, po potrebi pa so ga uporabljali tudi na drugih salzburških posestih.¹⁴ Za rudarsko pravo alpskih dežel je bil zelo pomemben red za Schladming iz leta 1408. Sestavil in izdal ga je tedanji rudarski sodnik v Schladmingu Leonard Egkenzain, vsebuje pa 18 členov. Določila iz tega dokumenta so pozneje uporabljali v številnih drugih rudarskih redih na Tirolskem in tudi za salzburški rudarski red leta 1477 ter bamberske rede na Koroškem. Nekaj določil je najti tudi v deželnoknežjih rudarskih redih iz 16. stoletja.¹⁵

Rudarski redi, ki bi bili izdani posebej za rudnike železa, so razmeroma redki tudi v širšem evropskem merilu. Nemški zgodovinar Rolf Sprandel jih za celotno obdobje do konca 15. stoletja našteje 12, v 14. in začetku 15. stoletja pa je bilo po njegovih podatkih izdanih zgolj sedem, in sicer dva na osrednjem Švedskem (pokrajina Närke, 1340 in 1354), v Lombardiji (Bovegno, 1341), na Kranjskem (Jesenice, 1381), v Valoniji (Morialmé, 1384), grofiji Dauphiné (1395) in v Pirenejih (Rancié, 1414).¹⁶ Ob tem velja izpostaviti, da je skupno število vseh izdanih rudarskih redov za rudnike železa gotovo nekoliko večje, saj Sprandel že za območje Vzhodnih Alp ni navedel leta 1401 izdanega rudarskega reda za Krems na Koroškem in leta 1448 izdanega rudarskega reda za štajerski Erzberg. Rudarski red za območje Jesenic, ki ga poznamo tudi pod imenom Jeseniški rudarski red ali Ortenburški rudarski red, je bil tako eden prvih rudarskih redov za rudnike železa v Evropi. Izdal ga je tamkajšnji zemljiški gospod Friderik III. Ortenburški, da bi vzpodbudil profesionalno rudarjenje in železarjenje na območju nahajališč železove rude nad Jesenicami.¹⁷ Na območju Vzhodnih Alp mu sledi že omenjeni red za Krems, ki ga je izdal salzburški nadškof Gregor in je bistveno krajši, saj v nasprotju z Ortenburškim rudarskim redom (39 členov) vsebuje le šest členov.¹⁸ Za štajerski Erzberg, ki je bil tedaj eno največjih železarskih središč v Evropi, je avstrijski nadvojvoda Friderik V. Habsburški prvi rudarski red izdal leta 1448. S tem je želel vpeljati reforme, s katerimi je centraliziral upravo in

¹⁴ Münichsdorfer, *Geschichte*, Anhang, Nr. 2; Schwind in Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, št. 97; Webernig, *Die bambergischen*, str. 241; Gruber, *Salzburger Bergordnungen*, str. 562; Oitzl, *Družbene in gospodarske*, str. 385–386.

¹⁵ Schwind in Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, št. 166; Webernig, *Die bambergischen*, str. 238–239; *Bergbrief Schladming*.

¹⁶ Sprandel, *Das Eisengewerbe*, str. 5.

¹⁷ Mlinar, *O nastanku*, str. 10–12; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*; Mlinar, *Povednost*, str. 51; Oitzl, *Družbene in gospodarske*, str. 379–383.

¹⁸ HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1401 5/4; Wiessner, *MDC X*, št. 1058.

uveljavil večji nadzor deželnega kneza nad rudarjenjem in železarjenjem ter s tem povezanimi prihodki deželnoknežje blagajne.¹⁹

V 16. stoletju se je obseg rudarskih redov bistveno povečal, njihov izdajatelj je bil večinoma deželni knez, predvsem na račun uveljavljanja deželnoknežjih pravic v povezavi z rudarjenjem in metalurškimi dejavnostmi. Maksimilijan je nadaljeval in stopnjeval očetovo delo na področju centralizacije in modernizacije svojih dednih dežel. Že leta 1494 je vzpostavil urad višjega rudarskega mojstra za vse dolnjeavstrijske dežele, ki je bil vezni člen med vlado in dvorno komoro v Innsbrucku ter deželnoknežjimi rudarskimi sodniki. Od začetka 16. stoletja je bil sedež tega urada v Obervellachu na Koroškem. Z augsburškim libelom iz leta 1510 so bili temu uradu podrejeni vsi rudniki v dolnjeavstrijskih deželah. Ta dokument je bil temelj za izdajo prvega deželnoknežjega rudarskega reda za dolnjeavstrijske dežele sedem let pozneje. Z njim je Maksimilijan potrjeval podreitev rudnikov vseh vrst rude ter gozdov na območju rudnikov komori in umestitev rudarskih sodnikov. Za razliko od rudarskih redov, ki so jih izdajali zemljiški gospodje, je bil ta zelo obsežen, saj je vseboval prek 270 členov.²⁰ Naslednji deželnoknežji rudarski red je leta 1553 izdal avstrijski nadvojvoda Ferdinand, v katerem je potrdil že obstoječe člene in razširil pristojnosti deželnoknežje uprave, med drugim na področju lastništva in uporabe gozdov. Ta red, sicer nekoliko manj obsežen od predhodnika (208 členov), je bil nato z določenimi spremembami v veljavi vse do leta 1854 izdanega splošnega rudarskega zakona.²¹ V 16. stoletju sta bila izdana dva rudarska reda, ki sta podrobneje urejala razmere v železarskih središčih na Kranjskem. Leta 1550 je Ferdinand izdal rudarski red za območje Kroke, Kamne Gorice in Kolnice, leta 1575 pa je nadvojvoda Karel izdal rudarski red za Kranjsko in Goriško.²²

Povednost rudarskih redov

Izbor dokumentov in kontekst njihovega nastanka

Za namen raziskave povednosti rudarskih redov smo izbrali štiri, ki so bili izdani za območja rudnikov železa med koncem 14. in drugo polovico 16. stoletja. To so rudarski redi za Jesenice, Krems, Ferdinandov red za Kropo, Kamno Gorico in Kolnico ter red za Kranjsko in Goriško. Ob raziskavah

¹⁹ Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 47–48.

²⁰ AS 1073, št. 418, I-9r; Wagner, *Corpus iuris metallici*, str. 33–70; Kunnert, *Das Oberstbergmeisteramt*, str. 127–129; Skitek, *Računske knjige*, str. 27–29.

²¹ AS 1073, št. 419, I-10r; Gritzner, *Commentar des Ferdinandeischen Bergordnung*. Arhiv Republike Slovenije hrani prepis iz 17. stoletja.

²² Oitzl, *Družbene in gospodarske*, str. 387–388.

povednosti dokumentov in pri njihovi primerjavi moramo upoštevati časovno distanco, kontekst izdaje in izdajatelja. Prav najstarejši obravnavani red je zelo poseben, njegov nastanek je starejša literatura opredelila kot posledico urejanja že uveljavljenih razmer na jeseniškem železarskem območju. Pred leti je drugačen pogled ponudil Janez Mlinar, ki je nastanek dokumenta umestil v kontekst načrtov zemljiškega gospoda za vzpostavitev intenzivnega rudarjenja in železarjenja ter povečanje dohodkov svojega gospostva. Temu pritrjuje tudi natančnejša vsebinska analiza dokumenta in primerjava z drugimi približno sočasnimi redi.²³ Kot je navedeno v uvodu, so pri njegovi sestavi sodelovali Friderikovi svetovalci in železarski mojstri, del teh je tam očitno že deloval, s čimer si lahko razlagamo obsežne pravice mojstrov v primerjavi s poznejšimi rudarskimi redi.

Izdajo rudarskega reda za Krems na Koroškem (»unser eyßenärzt in der Kemss bei Gmunden«)²⁴ 4. maja 1401 lahko umestimo v kontekst urejanja rudarskih dejavnosti na tem območju in njihove izboljšave, o čemer govori že uvodno besedilo ter tudi vsebina sicer maloštevilnih členov, ki ureja nekaj bistvenih vprašanj, povezanih z rudarskim delom. Dokument so sestavili svétniki salzburške nadškofije, po zapisu v uvodu pa naj bi pri tem sodelovali tudi rudarji in ostali delavci (»nach unsers rates rat den ertzknappen und arbeitern«). Gre sicer za enega najzgodnejših pisnih virov o tamkajšnjem železarjenju, a je bila ta dejavnost prisotna že bistveno prej, kar nenazadnje poleg rudarskega reda potrjuje tudi listina izdana v istem letu.²⁵

Rudarski red za Kropo, Kamno Gorico in Kolnico je bil sestavljen kot posledica prošnje tamkajšnjih železarskih mojstrov in posestnikov (*gewerken*) za izdajo rudarskega reda, podelitve nekaterih pravic in pritožb nad tedanjim zastavnim imetnikom radovljiškega gospostva Volfom pl. Dietrichsteinom iz leta 1547, ki jim je zviševal dajatve in uvajal tlako ter desetino od prodaje stavb in gospodarskih poslopij.²⁶ Po preučitvi razmer je dolnjeavstrijska dvorna komora imenovala komisijo²⁷ in ji naročila pripravo rudarskega reda, s katerim

²³ Mlinar, *Povednost*, str. 51; Oitzl, *Družbene in gospodarske*, str. 380–383.

²⁴ Citati iz primarnih virov so v prispevku navedeni v izvirnem zapisu, zato črkovanje in velike začetnice ne sledijo pravilom sodobnega nemškega pravopisa.

²⁵ HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1401 5/4; Wiessner, *MDC X*, št. 1058; Wiessner, *Geschichte*, str. 144–146; Webernig, *Die bambergischen*, str. 241; Oitzl, *Družbene in gospodarske*, str. 140–141.

²⁶ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 281–283; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 150.

²⁷ Komisijo komornega sveta so sestavljali štirje člani, kot prvi je bil naveden diplomat Žiga baron Herberstein, pod njim pa poznejši koroški deželni glavar Krištof baron Tanhausen, Blaž Spiller in Hans Schweinhaimbl. Rudarski red je podpisal tudi tedanji kancler dolnjeavstrijske vlade, Markus Beck von Leopoldsdorf. FHKA, MBW, št. 96, f. 173; Ritter Markus Beck von Leopoldsdorf.

bi uredili tovrstne spore. V začetku leta 1550 ga je potrdil in izdal nadvojvoda Ferdinand, vsebuje pa 71 členov, od tega je 32 splošnih, 15 se jih navezuje na rudarsko delo in 24 na železarjenje.²⁸

Rudarski red za Kranjsko in Goriško iz leta 1575 je bil sestavljen po večletnih prizadevanjih tamkajšnjih železarskih mojstrov in posestnikov za ureditev razmer zaradi nespoštovanja obstoječih določil, predvsem glede uporabe gozda in trgovine z železom ter železnimi izdelki oskrbnikov in imetnikov zemljiških gospoств, kjer sta bili posebej problematični radovljiško in škofjeloško gospodarstvo. Že ob koncu šestdesetih let so predstavniki kranjskih železarskih središč za svoja zastopnika imenovali Pavla Junaverja in Matijo Rottenmannerja.²⁹ Čeprav je bil dokument dokončan že leta 1575, je bil natisnjen šele dve leti pozneje zaradi pritožb imetnika radovljiškega gospodarstva, Moritza pl. Dietrichsteina, ki je vmes sicer umrl. Dokument, imenovan tudi Karolinški rudarski red (*Carolingische Bergordnung*), ima 36 členov, ki so precej obsežnejši kot v drugih redih, tudi pod tem redom pa so podpisani komisariji komornega sveta.³⁰

Rudarsko sodstvo in družbene razmere

Rudarski redi daleč največ podatkov prinašajo na področju pravnih in družbenih vidikov železarjenja. Izpričujejo obstoj, strukturo, delovanje in financiranje rudarskih sodišč, ki so bila temelj vzpostavitve rudarskih oziroma železarskih skupnosti s svojo upravno in sodno avtonomijo ter notranjo strukturo. Praviloma so že v uvodnih členih opredeljeni obseg in pristojnosti rudarskih sodišč. Opazne razlike so med starejšima redoma, ki sta ju zemljiška gospoda izdala za točno določeno železarsko območje in v katerih sta natančno opredeljena ozemeljska obsega sodišč, ter dokumentoma iz 16. stoletja, ki ju je izdala deželno knežja uprava za določeno gospodarstvo oziroma dve deželi in v katerih ozemeljska pristojnost sodišč ni natančneje definirana.³¹

²⁸ FHKA, MBW, št. 96, f. 147–173; Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 249–257; Gašperšič, Ferdinandejski rudarski red, str. 151–156.

²⁹ Junaver je bil sin škofjeloškega meščana Bartolomeja Junaverja, v posesti je imel delež v železarskem podjetju na Hublju nad Vipavo, leta 1589 je bil imenovan za višjega rudarskega sodnika na Kranjskem in Goriškem. Rottenmanner je bil škofjeloški meščan, skupaj z bratom Lenartom sta imela v posesti delež na kladivu v Spodnjih Železnikih. Oitzl, *Družbene in gospodarske*, str. 161–162, 191.

³⁰ AS I, šk. 234, zv. 7; AS 1073, št. 417, II-44 (prepis iz 18. stoletja); AS 1073, št. 420, I-11r (tiskani izvod iz 1577); Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 136–138.

Člani komisije so bili H. Leyb., Karl Rösch von Geroldshausen, M. Kandlberger in Bap[tis]ta von Hueber. Po mnenju Alfonsa Müllnerja naj bi rudarski red sestavil Georg Singer, tedanji višji rudarski mojster Notranje Avstrije.

³¹ HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1401 5/4; Wiessner, *MDC X*, št. 1058; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17.

Med Ortenburškim rudarskim redom in rudarskima redoma iz 16. stoletja se bistveno razlikuje način izbire rudarskega sodnika, kar je posledica uveljavitve deželno knežjega nadzora nad rudarskimi pravicami, kaže pa tudi na zmanjševanje stopnje avtonomije železarskih skupnosti.³² Iz rudarskih redov lahko zelo veliko izvemo o obsegu dela rudarskega sodnika in njegovih pristojnostih, ki so poleg rudarjenja in železarjenja obsegale tudi pomožne panoge, kot so drvarjenje, oglarjenje in tovarništvo.³³ Določene so bile razmejitve pristojnosti med rudarskim in deželskim sodiščem. Slednje je bilo pristojno le za obravnavo in kaznovanje težjih kaznivih dejanj, kot je bil uboj. V več določenih je navedeno, naj se deželski sodnik ne vtika v zadeve rudarskega sodišča, zato lahko sklepamo, da so deželski sodniki pogosto skušali prekoračiti svoje pristojnosti.³⁴ V rudarskih redih so opredeljene tudi prizivne instance rudarskih sodišč. V primeru Ortenburškega rudarskega reda o tem lahko sklepamo zgolj posredno,³⁵ natančneje pa to urejata dokumenta iz 16. stoletja, kjer sta, kot prvi prizivni instanci, navedena deželni vicedom na Kranjskem oziroma deželni glavar na Goriškem, nato pa dolnjeavstrijska komora.³⁶

Številne določbe, ki urejajo posledice in kazni za nasilna dejanja, kot so pretepi, maščevanje, uporaba orožja, prelitje krvi, povzročitev poškodb in ohromelosti, uboj, in se pojavijo že v Ortenburškem rudarskem redu, kažejo na razmeroma visoko stopnjo nasilja, ki je bilo tedaj prisotno ne zgolj na rudarskih območjih, temveč kar v celotni družbi. O tem govorijo tudi dovoljenja

³² FHKA, MBW, št. 96, f. 149–149'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 6; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 151. Če so na jeseniškem območju železarski mojstri sodnika izbirali iz svojih vrst, in bi jim ga moral zemljiški gospod zgolj potrditi, je železarska skupnost v Kropi, Kamni Gorici in Kolnici predlagala tri radovljiške meščane, dokončen izbor pa je bil v rokah deželnega vicedoma. V skladu z redom iz leta 1575 pa je rudarske sodnike oziroma podsodnike (*Vnderrichter*) v posameznih železarskih središčih imenoval višji rudarski sodnik, pristojen za Kranjsko in Goriško. Tega je na podlagi dveh ali treh predlogov predstavnikov železarskih središč izbrala dolnjeavstrijska komora.

³³ HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1401 5/4; FHKA, MBW, št. 96, f. 156–157, 164'–168'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 5–31; Wiessner, *MDC X*, št. 1058; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 152, 154–155.

³⁴ HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1401 5/4; FHKA, MBW, št. 96, f. 153, 171–172; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 5–31; Wiessner, *MDC X*, št. 1058; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 18, 25; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 152, 155.

³⁵ V enem od zadnjih določil je navedeno, da rudarskemu sodniku v primeru težjih zadev in nepokorščine na njegovo prošnjo pomaga zemljiški gospod. Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 30.

³⁶ FHKA, MBW, št. 96, f. 172'–173; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 24–25; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 156.

za nošnja orožja v vseh obravnavanih rudarskih redih.³⁷ Določila iz redov 16. stoletja, v katerih se prepoveduje sodelovanje v uporih in nemirih ter sklepanje tajnih zvez, pa pričajo o udeležbi pripadnikov rudarskih skupnosti v kmečkih uporih. Pri obravnavi teh primerov se je predvidevalo sodelovanje rudarskega in deželskega sodnika.³⁸

Iz vsebine rudarskega reda za Kranjsko in Goriško lahko dobro rekonstruiramo upravo in delovanje višjega rudarskega sodišča, v katerem so delovali sodni pisar in sodni sli (*frohnpoten*), višji rudarski sodnik pa je za čas, ko ni bil fizično prisoten na rudarskem območju, imenoval upravnika. Sodnik je med sojenjem v rokah držal sodno palico (*gerichts stab*). Z dotikom te insignije so svojo zaprisego izvedli različni delavci rudarskega območja.³⁹ V primerjavi s starejšimi obravnavanimi rudarskimi redi so bistveno več zadev vpisovali v sodno ali rudarsko knjigo (*gerichts buch*),⁴⁰ med drugim je sodni pisar vodil celoten zapisnik procesa ter ga nato po potrditvi sodnika prepisal v sodno knjigo. Namen je poveden tudi z vidika pravne zgodovine, saj so želeli navesti razloge, ki so botrovali razsodbi, s tem pa vzpostaviti zglede za morebitne podobne primere v prihodnosti. Obsežen delokrog sodnih pisarjev kaže tudi na napredek v upravi rudarskih in železarskih središč ter povečevanje pismenosti med prebivalstvom in razširjeno uporabo nosilcev zapisa. Za polje pravne zgodovine je povedno natančno urejanje sistema pričevanja (obveščanje o pričah, zaprisega, zaslišanje in povrnitev stroškov pričam), izbor lihega števila zaprisežnikov, ki naj bo sorazmerno s težavnostjo primera, ter možnost odpoklica enega od teh na predlog strank v postopku in ob soglasju drugih zaprisežnikov.⁴¹

³⁷ HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1401 5/4; FHKA, MBW, št. 96, f. 152–152', 170'–172'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 18'–21'; Wiessner, *MDC X*, št. 1058; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 18, 21–22; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 152, 155.

³⁸ FHKA, MBW, št. 96, f. 155'–156'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 18'–20'; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 152. Določilo o medsebojni pomoči lahko zasledimo že v Maksimilijanovem rudarskem redu iz leta 1517, v Ferdinandovem rudarskem redu iz leta 1553 pa je že več določil, ki zapovedujejo pokorščino oblastem in pod grožnjo težje kazni prepovedujejo sodelovanje v uporih. Podobna določila nato lahko najdemo v 27. členu rudarskega reda iz leta 1575. AS 1073, št. 418, I-9r, f. 29'; Gritzner, *Commentar*, str. 173–175.

³⁹ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 12–13.

⁴⁰ Vpis podelitev rudarskih jam v sodno ali rudarsko knjigo je med obravnavanimi določal tudi rudarski red iz leta 1550, sicer pa je široko uporabo rudarskih knjig zapovedoval že Maksimilijanov red iz leta 1517. Na podlagi določil v redu iz leta 1575 je moral sodni pisar zapisovati vse menjave lastništev, podelitve pravic, pogodbe in zapuščine po umrlih delavcih. FHKA, MBW, št. 96, f. 156'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 8', 11–11'; AS 1073, št. 418, I-9r, f. 11–11', 22–22'; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 152.

⁴¹ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 6–6', 22'–23'. Enake vzroke za zapis sodnega postopka v sodno knjigo navaja že Maksimilijanov red iz leta 1517. AS 1073, št. 418, I-9r, f. 28.

Kot je bilo omenjeno že zgoraj, so rudarski redi odličen vir podatkov o rudarskih in železarskih skupnostih,⁴² njihovem delovanju, notranji strukturi, pravicah in dolžnostih, lastniški strukturi rudarskih jam in železarskih obratov, kjer je prevladovalo deljeno lastništvo oziroma družbeništvo, ter menjavah lastništva.⁴³ Na tem mestu lahko znova izpostavimo obsežne pravice, ki so jih imeli železarski mojstri v Ortenburškem rudarskem redu, tudi v zvezi s kaznovanjem svojih delavcev. V primeru zagrešenega uboja jih namreč ni doletela telesna kazen, temveč so plačali le visoko denarno globo, imeli so tudi imuniteto bivališč. Razpolagali so z lastnim »proračunom« oziroma blagajno (*puechse*), v katero se je stekal denar od deleža za globe, iz pristojbin novih mojstrov in mitnin, iz nje pa so morali financirati mezde za delavce ter nakup hrane, pijače in drugih potrebščin.⁴⁴ Če to primerjamo z rudarskima redoma iz 16. stoletja, lahko ugotovimo, da so imeli mojstri pozneje bistveno manj pravic v sodnih zadevah in avtonomije pri izbiri sodnika.⁴⁵ Izgubili so vlogo privilegirane skupine v železarskih skupnostih, saj je bila vsem pripadnikom rudarskega sodišča vsaj na papirju zagotovljena enakovredna obravnava.⁴⁶

Rudarski redi posredno izpričujejo tudi migracije, ki so imele v železarjenju pomembno vlogo, med drugim zaradi širjenja tehničnih novosti. Na to lahko sklepamo že iz določil v Ortenburškem rudarskem redu, ki govorijo o stalni naselitvi na železarskem območju, pridobitvi mojstrskih pravic ter gradnji ali nakupu oziroma prodaji bivališč in obratov ali njihovih deležev. Podrobneje vprašanje migracij ureja rudarski red iz leta 1575, v skladu s katerim je

⁴² Več o tem gl. Oitzl, *Železarske skupnosti*, str. 361–389.

⁴³ HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1401 5/4; FHKA, MBW, št. 96, f. 169–169'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 10'-12, 21'-22; Wiessner, *MDC X*, št. 1058; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 29, 33; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 155.

⁴⁴ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17–30.

⁴⁵ Manjša vloga mojstrov v železarskih skupnostih v 16. stoletju je bila rezultat različnih dejavnikov, tako spremenjenih splošnih gospodarskih, družbenih in političnih razmer, kot tudi bolj notranjih vzrokov. V 16. in 17. stoletju to ni bil osamljen pojav, saj podobne primere upada vloge obrtnih mojstrov v družbi, tako s finančnega kot statusnega vidika, lahko najdemo tudi v drugih, sicer mestnih obrteh, ki so bile povezane s predelavo železa in izdelavo končnih izdelkov. Kljub številnim razlikam, ki so posledica specifik prostora, časa in vrste obrti, lahko najdemo tudi nekaj analogij. Med temi velja izpostaviti, da gre vedno za kombinacijo zunanjih in notranjih okoliščin. Med prvimi so splošne gospodarske krize, družbene, politične in tehnološke spremembe, naravne nesreče, med notranjimi pa bi lahko izpostavili zaprtost takšnih obrtnih skupnosti, kar je za posledico lahko imelo pomanjkljiv nadzor nad kakovostjo proizvodov in zmanjšanje te kakovosti. Prim. Huther, *Die Passauer Wolfsklengen*, str. 105–118; Lazar, *Oklepi*, str. 212–219.

⁴⁶ FHKA, MBW, št. 96, f. 172–172'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 25; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 155–156.

bila potrjena⁴⁷ uporaba dovolilnic oziroma prepustnic (*postpart*), brez katerih se delavci niso mogli seliti iz enega na drugo železarsko območje. Izdajo teh dokumentov je moral odobriti višji rudarski sodnik po posvetu z mojstrom ali upraviteljem obrata.⁴⁸

Iz določil v rudarskih redih lahko veliko sklepamo o težavah, s katerimi so se soočali delavci in njihovi nadrejeni. Te so se skozi čas povečevale – ali pa tak vtis dajejo obsežnejša in natančnejša določila v mlajših redih. Razmeroma pogosto je prihajalo do sporov z zemljiškimi gospodstvi, kar je bil nenazadnje razlog nastanka Ferdinandovega rudarskega reda iz leta 1550.⁴⁹ Pogosti so bili tudi spori med pripadniki rudarskih sodišč in podložniki zemljiških gospodstev, kot glavni vir sporov lahko izpostavimo koriščenje rudnih nahajališč, gozdov, pašnikov in poti, ki so bili lahko tudi na območju izven rudarskih sodišč.⁵⁰ Nesoglasja so bila pogosta tudi znotraj železarskih skupnosti, med mojstri in delavci so bili razlogi predvsem zamude pri izplačevanju mezd, nepoštena menjava mezd z blagom in pomanjkanje discipline pri delavcih.⁵¹ Med skupino mojstrov oziroma posestnikov so pogosto vladala nasprotja in tekmovalnost, na kar kažejo določila, ki urejajo prevzemanje delavcev, poseganje v gozdne pravice in odvažanje rude drugih mojstrov, zaščito revnejših posestnikov ter zapovedi o složnem delu.⁵²

V rudarskem redu iz leta 1575 je več odstavkov namenjenih urejanju sporov med mojstri in založniki, ki so bili običajno povezani z zadolževanjem mojstrov. Tu lahko opazimo tudi vedno večjo vlogo založnikov v železarstvu ter iz tega izhajajoče težave.⁵³ V razsojanju teh primerov je imel pomembno vlogo višji rudarski sodnik, ki je moral po eni strani skrbeti, da založniki niso izkoriščali mojstrov, v primeru krivde mojstrov za nastanek dolgov jih je moral kaznovati, njihov dolg pa povrniti iz financ urada višjega rudarskega sodišča.

⁴⁷ Podobno določilo lahko najdemo že v Ferdinandovem rudarskem redu iz leta 1553, medtem ko Maksimilijanov red tega določila še ne vsebuje. Gritzner, *Commentar*, str. 95.

⁴⁸ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 12–13; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 26, 29. Višji rudarski sodnik je moral skrbeti tudi za pregled dovolilnic ob prihodu novih delavcev, saj oseb brez teh dokumentov niso smeli zaposlovati. Poleg omejevanja neželjenih migracij so bile prepustnice na nek način tudi izkaznice o primernosti in sposobnosti njenega imetnika.

⁴⁹ FHKA, MBW, št. 96, f. 149'–151; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 151.

⁵⁰ FHKA, MBW, št. 96, f. 153–154, 168'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 28; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 30; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 152, 155.

⁵¹ FHKA, MBW, št. 96, f. 163'–164'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 13'–17'; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 154.

⁵² FHKA, MBW, št. 96, f. 167–167', 170; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 10'–11, 13, 27'; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 154–155.

⁵³ Prim. Tremel, *Der Frühkapitalismus*, str. 56–57; Gestrin, *Slovenske dežele*, str. 47–48, 207. O tem poroča že rudarski red iz leta 1517. AS 1073, št. 418, I-9r, f. 25.

Rudarski red iz leta 1575 je razlikoval med razlogi, zaradi katerih je nekdo zapadel v dolgove in sodnik je bil dolžan pomagati zgolj tistim, ki so se v neugodni situaciji znašli zaradi objektivnih razlogov, kot so splošna kriza oziroma draginja, slaba kakovost rude, bolezen in poškodbe, medtem ko je v primeru slabega dela, lenobe, negospodarnega ravnanja z zalogami rude in oglja upnikom pustil prosto pot pri izterjavi.⁵⁴ Težavo pri delovanju železarskih središč je torej predstavljala tudi pomanjkljiva disciplina delavcev, večkrat se v rudarskih redih omenjajo neupravičeni izostanki od dela, pijančevanje in igranje iger na srečo.⁵⁵

Zaradi narave virov v sklopu družbenih razmer iz rudarskih redov ne izvemo ničesar o dotičnih osebah, ki so delovale na rudarskih območjih. Imena sodnikov, mojstrov in delavcev namreč niso izpričana, edina izjema je posredna omemba nekega Wissnerja, ki je zgradil kovačnico ob Savi.

Delo

Rudarski redi iz 16. stoletja še posebej natančno opisujejo delo in delovne razmere na rudarskih območjih. V redu iz leta 1575 so navedeni tudi delovni čas in prazniki.⁵⁶ Razmeroma natančno je v večini redov opisano rudarsko delo, izjema je Ortenburški rudarski red, kar si lahko razlagamo tudi kot posledico razloga za nastanek dokumenta. Rudarski redi prinašajo podatke o velikostih in izmerah rudarskih jam, o zaščiti jam s podpornimi tramovi, natančno so opredeljene delovne naloge rudarskih paznikov (*huetman*), določila o skrbi za orodje kažejo na njegovo vrednost, podelitve in prodaja deležev v rudarskih jamah železarskim mojstrom iz drugih središč pa je odsev implementacije deželnoknežjega rudarskega regala in posledične skrbi izdajatelja za dobrobit komorne posesti kot celote.⁵⁷ V železarskih središčih so v 16. stoletju uvažali tudi enotno mero za vrečo oglja, ki jo je moral v vsakega od središč dostaviti kranjski deželni vicedom. V rudarskem redu iz leta 1575 izvemo, da je vreča

⁵⁴ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 15'-22. Določanje razlogov za zadolženost je bilo podvrženo subjektivni oceni višjega rudarskega sodnika in sodnikov v železarskih središčih.

⁵⁵ FHKA, MBW, št. 96, f. 160'-161, 166; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 15-15'; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 25-26; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 154.

⁵⁶ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 13-13'. Delovni čas in praznike je delno urejal že splošni rudarski red iz leta 1517, natančneje pa red iz leta 1553. V rudarskem redu iz leta 1550 je navedeno le, da obseg dela odreja rudarski sodnik vsakemu rudarju posebej. FHKA, MBW, št. 96, f. 161'-162; AS 1073, št. 418, I-9r, f. 21', 32-32'; Gritzner, *Commentar*, str. 102-104, 200; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 153.

⁵⁷ HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1401 5/4; FHKA, MBW, št. 96, f. 156-165; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 8'-15; Wiessner, *MDC X*, št. 1058; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 25; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 152-154.

ogljja merila 6 ljubljanskih starov.⁵⁸ Več določil omenja tudi delo v železarskih obratih, povezano s taljenjem rude in predelavo pridobljenega železa ter tehtanje in označevanje polizdelkov pred izvozom.⁵⁹ Nekaj določil je namenjenih tudi delu v gozdovih in oglarjenju.⁶⁰

Rudarski redi so pomemben vir za ugotavljanje različnih skupin delavcev oziroma poklicev, ki so delovali na železarskih območjih. V Ortenburškem rudarskem redu so navedeni enotno kot delavci (*arbaitter*), v redu za Krems se jim pridružijo rudarji (*ertzkneppen*), medtem ko so v redih iz 16. stoletja posamezni poklici bistveno bolj razčlenjeni. Tu je moč najti različne tovarnike (*fuerern*), drvarje (*holz knecht*), oglarje (*kholler*), različne rudarske delavce, kot so pazniki, kopači (*stol vnnd arzt hauer*), hlapci (*knecht*)⁶¹ in nosači rudarskih posod (*truchenlauffer*) ter delavce v železarskih obratih, kot so pomožni delavci gradlarji (*gradlern*), dovajalci ognja (*hätzern*), talilci (*pleier/plaer*), kovači v predelovalnih obratih oziroma kladivih (*hamerschmid*), žebjarji (*naglschmid*) in sekirarji (*hagkenschmidt*).⁶² Na večjo razčlenjenost poklicev sta verjetno vplivali tako dejanska specializacija rudarskega in železarskega dela v 15. in 16. stoletju, kot tudi natančnejša in obsežnejša določila v rudarskih redih 16. stoletja.

Tehnologija

Na področju tehnologije pridobivanja železa rudarski redi prinašajo nekaj podatkov, čeprav je treba poudariti, da v tem primeru ne gre za glavni vir, iz katerega bi lahko črpali podatke za raziskavo vprašanj, povezanih s tem področjem. V Ortenburškem rudarskem redu je sicer izpričana ena prvih bolj neposrednih omemb uporabe vodne sile za pogon železarskih obratov na Slovenskem. Ob zamejitvi območja jeseniškega rudarskega sodišča je bila kot eden od mejnikov določena kovačnica, ki jo je ob reki Savi zgradil Wissner (»schmitn an der Sau die der Wissner gepaut hat«).⁶³ V istem dokumentu lahko zasledimo

⁵⁸ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 27–28. Star je žitna mera, ki je po poenotenju trgovskih žitnih mer na Kranjskem (pravno 1569, dejansko uveljavljena v naslednjih letih) – ta se je zgledovala po ljubljanskem staru – merila okoli 106 litrov. Vreča ogljja bi v skladu s tem izračunom vsebovala okoli 636 litrov oziroma 0,636 kubičnega metra ogljja. Vilfan, Prispevki k zgodovini mer, str. 42–49.

⁵⁹ FHKA, MBW, št. 96, f. 165'–168'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 15–15'; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 26, 29; Gašperšič, Ferdinandejski rudarski red, str. 154–155.

⁶⁰ FHKA, MBW, št. 96, f. 159'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 26'–28'; Gašperšič, Ferdinandejski rudarski red, str. 153.

⁶¹ Verjetno je šlo za pomožne delavce v rudnikih.

⁶² FHKA, MBW, št. 96, f. 152, 160, 165'–166'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 15–16, 18'; Gašperšič, Ferdinandejski rudarski red, str. 151–154.

⁶³ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17.

tudi osnovno razdelitev železarskih obratov na talilne peči, za njihovo oznako sta bila uporabljena dva različna termina (*plahuett*n, *plaoffen*), in predelovalne obrate oziroma kovačnice (*schmitten*).⁶⁴ Bolj natančno delitev predelovalnih obratov lahko zasledimo v obeh rudarskih redih iz 16. stoletja, kjer se poleg večjih predelovalnih obratov oziroma kladiv (*hamer*) in splošnih oznak, kot so kovačnice, pojavijo tudi kladiva za izdelavo polizdelkov (*ströckhämmern*) in žebljarske kovačnice (*naglschmitten*).⁶⁵

Ob pozornem branju vsebine reda iz leta 1575 pa lahko zasledimo tudi pojav nove tehnologije pridobivanja železa, saj se omenjata tako dve različni vrsti talilnih obratov kot tudi različna »pridelka« teh obratov. V 6. členu se namreč omenjajo *laške* in *nemške* talilne peči (*Wälschen oder Teutschen Plaöffen*), v naslednjem pa tudi *brescianske* (*Prossanisch*). Laške in brescianske peči lahko opredelimo kot plavže, v katerih so z novejšo tehnologijo pridobivali surovo železo oziroma grodelj, medtem ko gre v primeru nemških talilnih peči verjetno za talilne obrate, ki so delovali še po starejši tehnologiji pridobivanja železa, s končnim produktom v obliki kepe železa oziroma *volka*.⁶⁶ Različni vrsti pridobljenega železa razlikuje drugi člen rudarskega reda, v katerem se omenjata grodelj in kepa železa (*floß eisen oder mässen*), prvega v nadaljevanju dokumenta lahko najdemo tudi pod oznako *gradl*.⁶⁷ Zanimiv je tudi podatek iz 5. člena, iz katerega je razvidno, da na nekaterih železarskih območjih železa niso pridobivali, temveč le predelovali,⁶⁸ kar se ujema tudi z drugimi sočasnimi podatki o železarski dejavnosti na Kranjskem.

Gospodarstvo in finance

V rudarskih redih najmanj podatkov o železarjenju dobimo na področju gospodarskih in finančnih vprašanj, saj ne izvemo ničesar o številu obratov, njihovi natančnejši lokaciji, časovnem okviru njihovega delovanja, obsegu proizvodnje, ceni železa, višini delavskih mezd itd. Nekateri rudarski redi prinašajo podatke o višini dajatev od železarskih obratov in za uživanje drugih pravic. V prepisu Ortenburškega rudarskega reda, ki je bil podlaga za objavo, podatek o višini činža, ta je vključeval tudi dajatev za koriščenje gozda in paše, ni bil vključen, ga pa lahko najdemo v drugih dveh ohranjenih prepisih.⁶⁹ Višina činža je izpričana tudi v rudarskem redu za Kropo, Kamno Gorico

⁶⁴ Prav tam, str. 14–33.

⁶⁵ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 5'–6.

⁶⁶ V virih iz tega obdobja se je za oznako takšnih obratov na slovenskem prostoru običajno uporabljal termin *slovenska peč* (*windische ofen*).

⁶⁷ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 5'–8'.

⁶⁸ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 7–7'.

⁶⁹ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 14; Oitzl, *Železarske skupnosti*, str. 380–381.

in Kolnico, kar je posledica namena izdaje dokumenta, saj so se tamkajšnji rudarji in železarji pritoževali tudi nad dvigom činža. Komisija, ki je pripravila rudarski red, je višino činža vrnila na predhodno raven.⁷⁰ V rudarskem redu za Kranjsko in Goriško lahko določilo o plačevanju dajatev od obratov, rudnih nahajališč, gozda, paše, kmetij in hiš najdemo v 7. členu, toda konkretna višina dajatev ni navedena, saj se je od gospodstva do gospodstva razlikovala.⁷¹

Rudarski redi prinašajo zelo malo podatkov glede trgovine z železom in železnimi izdelki. Še največ o trgovskih poteh izvemo iz rudarskega reda iz leta 1550, kar je zopet posledica razlogov za izdajo reda, saj so predstavniki železarskih skupnosti v Lipniški dolini deželnega kneza naprošali, naj ponovno dovoli uporabo tovarne poti čez Bačo (»weeg vber die Vötsch«).⁷² V času, ko je bila ta pot zaprta, so morali blago voziti po ljubljanski poti (»auff der Laibacher strassen«). Komora je prošnji ustregla in iz določila izvemo, da so blago, med katerim se poimensko navajajo železo, žebliji in vino, tovorili proti Gorici (it. Gorizia), Vidmu (it. Udine) in drugim »običajnim krajem«.⁷³ V zvezi s trgovino z železom lahko v rudarskem redu iz leta 1575 izvemo tudi, da so del železa s Kranjske oziroma Goriške izvozili še kot surovo železo in ga niso predelali znotraj dežele.⁷⁴

Že v Ortenburškem rudarskem redu lahko zasledimo, da je preskrba prebivalstva rudarskega območja z živežem in drugimi potrebščinami sodila v delokrog železarskih mojstrov. Bolj podrobno je vprašanje preskrbe urejal rudarski red iz leta 1575, v katerem je deželni knez določene količine blaga, ki je bilo nujno potrebno za delovanje rudnika (živina, žito, sir, mast in loj), oprostil plačevanja mitnin, carin in naklad. V izogib tihotapljenju so morali tovarniki tega blaga imeti prepustnice (*paßbrieff*).⁷⁵ Delno je s preskrbo s hrano povezana tudi agrarna posest železarskih mojstrov. Iz Ortenburškega rudarskega reda izvemo, da so mojstri poleg izključnih pašnih pravic na planinah nad Jesenicami imeli v zajmu kmetije v skladu z meščanskim pravom (*purghrecht*), v posesti pa so imeli tudi vrtove (*garttn*). Rudarski red za Kropo, Kamno Gorico in Kolnico pa priča, da so imeli posestniki tamkajšnjih obratov za namen preskrbe v deljeni posesti štiri kmetije v teh naseljih (»in vil tail vnder die gewerkhen zuerhaltung des ganzen wesen ausgetailt«), dovoljena jim

⁷⁰ FHKA, MBW, št. 96, f. 149'–150; Gašperšič, Ferdinandejski rudarski red, str. 151.

⁷¹ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 8.

⁷² Pot je iz radovljiškega gospodstva vodila skozi Sotesko proti Bohinju in se čez Vrh Bače spustila v Baško grapo do mitnice v Mostu na Soči. Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja*, str. 212–213; Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 247–252.

⁷³ FHKA, MBW, št. 96, f. 154'–155; Gašperšič, Ferdinandejski rudarski red, str. 152.

⁷⁴ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 7.

⁷⁵ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 17'–18; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 29–30.

je bila tudi souporaba Vodiške planine za pašo živine. Pašne pravice in posest kmetij so železarji ohranili tudi v najmlajšem obravnavanem rudarskem redu.⁷⁶

Že zgoraj smo izpostavili problematiko zadolževanja železarskih mojstrov, kar je eden od znakov, da je železarstvo na Kranjskem v drugi polovici 16. stoletja zapadlo v krizo.⁷⁷ V tem kontekstu je zelo povedno tudi določilo v rudarskem redu iz leta 1575, da morajo za postavitve obratov na novih lokacijah posestniki pridobiti dovoljenje deželnega kneza oziroma dolnjeavstrijske komore.⁷⁸ Kot razlog je bila posebej izpostavljena skrb pred propadom že obstoječih železarskih središč in tamkajšnjih mojstrov. Višji rudarski sodnik pa je slednjim v primeru pomanjkanja kakovostne rude lahko podeljeval nova nahajališča (»etliche andere Grueben«), očitno tudi izven ozemlja njihovih rudarskih sodišč, a pod pogojem, da ne škodujejo drugim središčem. Pod enakim pogojem je lahko odobril tudi postavitev manjših obratov, kot so kladiva za izdelavo polizdelkov in žebljarske kovačnice.⁷⁹

Sklep

Vsebina izbranih štirih rudarskih redov prinaša številne podatke za zgodovino železarjenja na Slovenskem. Rudarski redi se med seboj bolj ali manj

⁷⁶ FHKA, MBW, št. 96, f. 149'–151, 153–153'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 8–8'; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 30, 33; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 151–152.

⁷⁷ Na probleme, s katerimi se je soočalo kranjsko železarstvo, je vplivala predvsem splošna gospodarska kriza, ki je v drugi polovici 16. stoletja prizadela večji del Evrope. Zaradi padca vrednosti srebra so se dvignile cene, tudi hrane in surovin, železarstvo je v tem kontekstu najbolj prizadel dvig cene oglja. Težave so se pojavljale tudi v trgovini, saj so se zaradi osmanskih vojn premikale trgovske poti. Prevlada beneških trgovcev v trgovini z železom s Koroške in Kranjske pa je še dodatno otežila situacijo. Posestniki železarskih obratov so imeli vedno večje težave s plačevanjem surovin in delavcev, zato so postajali vedno bolj odvisni od založnikov. Svoje so dodali še vedno obsežnejše krčenje gozdov za potrebe pridobivanja oglja, slabša kakovost rude na nekaterih lokacijah in naravne nesreče, zato je bilo do konca 16. stoletja opuščenen precej železarskih obratov. Prim. Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 727–728; Gestrin, *Slovenske dežele*, str. 293–298.

⁷⁸ To določilo bi sicer lahko razumeli tudi kot željo po nadzoru nad regalom in ne nujno primarno zaradi omejevanja dejavnosti zaradi gospodarske krize in pomanjkanja naravnih virov. Razlike v pristojnosti deželnoknežje uprave pri podeljevanju dovoljenj za napravljanje rudarskih jam in postavljanje metalurških obratov so razvidne tudi iz obeh splošnih rudarskih redov. V dokumentu iz leta 1517 je bilo podeljevanje rudarskih jam, obratov, oglarskih kop itd. pridržano rudarskemu sodniku, medtem ko si je deželni knez že v 7. členu reda iz leta 1553 pridržal pravico do podeljevanja novih rudnikov železa, živega srebra, soli in galuna. AS 1073, št. 418, I-9r, f. 5, 6, 9'; Gritzner, *Commentar*, str. 24.

⁷⁹ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 7'.

razlikujejo, saj sta Ortenburški rudarski red in red za Krems bistveno starejša, slednji je tudi precej krajši od ostalih. Izdana sta bila v času, ko so bile rudarske pravice pogosto v rokah zemljiških gospodov, ki sta bila v obeh primerih tudi izdajatelja dokumentov. Rudarska reda iz 16. stoletja pa je izdal deželni knez oziroma njegova uprava v času, ko je bil že vzpostavljen deželnoknežji nadzor nad rudarskim regalom. Tudi ta dva se razlikujeta v tem, da je bil prvi izdan za točno določeno železarsko območje, drugi pa za dve deželi.

Kljub izpostavljenim razlikam natančen pregled vseh štirih dokumentov prikaže dokaj enotno podobo, katere podatke, potrebne za raziskave zgodovine železarstva, lahko najdemo v tej vrsti pisnih virov. Ugotovimo lahko, da so rudarski redi izjemno pomemben in primaren vir za preučevanje rudarskega sodstva in družbenih razmer v železarstvu. Pogosto prinašajo podatke, ki jih v listinskem gradivu in urbarjih najdemo redkeje ali pa tam sploh niso prisotni. Edina izjema na tem področju je odsotnost posameznikov z imeni in priimki, kar je posledica narave teh dokumentov. Zelo so uporabni tudi za preučevanje različnih poklicev in skupin delavcev na rudarskih in železarskih območjih, njihovega delokroga in medsebojnih odnosov. Po drugi strani za raziskave železarske tehnologije in gospodarskih razmer rudarski redi ne prinašajo bistvenih novosti in so v najboljšem primeru dopolnilo drugim virom. Za nekatera področja gospodarske zgodovine pa podatkov sploh ne prinašajo.

VIRI

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, škatla 234.

AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 417–420.

OeStA – Österreichisches Staatsarchiv

FHKA – Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Innerösterreich, Innerösterreichische Münz- und Bergwesen (MBW), rote Nr. 96 (Akten in chronologischer Legung 1500–1700), 18285.

HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Salzburg, Erzstift, Allgemeine Urkundenreihe (AUR). Dostopno na: <<http://monasterium.net:8181/mom/AT-HHStA/AUR/fond>>, 26. junij 2023.

Spletni viri

BergbriefSchladming, 1408 (1408 zapisal Leonard Egkzelhaim, ur. Uwe Jaschik in Eva Jaschik). Codex Montanus, 7. Dresden, 2022. Dostopno na: <<https://e-docs.geo-leo.de/handle/11858/9934>>, 26. junij 2023. DOI: <https://doi.org/10.23689/fidgeo-5416>.

Museum Niederösterreich: Ritter Markus Beck von Leopoldsdorf. *Gedächtnis des Landes: Personen*. Dostopno na: <https://www.gedaechtnisdeslandes.at/personen/action/show/controller/Person/?tx_gdl_gdl%5Bperson%5d=750>, 2. junij 2023.

Stadt- und Bergrecht für Sankt Leonhard im Oberlavanthale, 1325 (ur. Uwe Jaschik). Codex Montanus, 6. Dresden, 2022. Dostopno na: <<https://e-docs.geo-leo.de/handle/11858/10271>>, 26. junij 2023. DOI: <https://doi.org/10.23689/fidgeo-5638>.

LITERATURA

- Dopsch, Heinz: *Geschichte Salzburgs: Stadt und Land*. Salzburg: Universitätsverlag Anton Pustet, 1995.
- Gašpersič, Jože: Ferdinandejski rudarski red za fužine pod Jelovico. *Kronika*, 8/3, 1960, str. 149–158.
- Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Gestrin, Ferdo: *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*. Ljubljana: SAZU, 1965.
- Gritzner, Max Joseph: *Commentar der Ferdinandeischen Bergordnung vom Jahre 1553 nebst den dieselbe erläuternden späteren Gesetzen und Bergordnungen mit dem Urtexte des Gesetzes in Anhang*. Wien: Baumüller und Seidel, 1842.
- Gruber, Fritz: *Salzburger Bergordnungen. Revaler Rechtsbuch: Die Deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*. Zv. 8. Berlin in New York: Walter de Gruyter GmbH&Co. KG, 2010. str. 562–566.
- Huther, Heinz: *Die Passauer Wolfsklingen: Legende und Wirklichkeit*. Passau: Klinger, 2007.
- Jaksch, MDC I = Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae: Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten I*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1896.
- Jaksch, MDC IV = Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae: Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten IV*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1906.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 1998.
- Krassnig, Waltraud: Geistliche Landesherren als Bergbautreibende in Kärnten. *Grubenhunt und Ofensau: Vom Reichtum der Erde; Landesausstellung Hüttenberg/Kärnten 1995*. Zv. 2, *Beiträge* (ur. Gabriele Guntche-Liessmann in Friedrich Wilhelm Leitner). Klagenfurt: Kärntner Landesausstellungsbüro, 1995, str. 159–168.
- Kunnert, Heinrich: Das Oberstbergmeisteramt in Obervellach. *Carinthia I: Mittheilungen des Geschichtsvereines für Kärnten*, 164, 1974, str. 127–133.
- Lačen-Benedičič, Irena: *Ortenburški rudarski red*. Predgovor in transkripcija vira. Planina pod Golico: Krajevna skupnost, 2001.
- Lazar, Tomaž: *Oklepi iz Narodnega muzeja Slovenije: Zaščitna oprema od visokega srednjega do zgodnjega novega veka*. Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev, 16. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2021.
- Mlinar, Janez: O nastanku Ortenburškega rudarskega reda. *Ortenburški rudarski red* (ur. Irena Lačen Benedičič). Planina pod Golico: Krajevna skupnost, 2001, str. 10–12.
- Mlinar, Janez: Povednost srednjeveških urbarjev: Primer belopeškega urbarja iz leta 1498. *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja* (ur. Lilijana Žnidaršič Golec in Matjaž Bizjak). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2016, str. 35–53.

- Müllner, Alfons: *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfänge des XIX. Jahrhunderts*. Wien: Halm und Goldmann, 1909.
- Münichsdorfer, Friedrich: *Geschichte des Hüttenberger Erzberges*. Klagenfurt: Johann und Friedrich Leon, 1870.
- Oitzl, Gašper: *Družbene in gospodarske posledice železarjenja na Slovenskem v poznem srednjem veku*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2021.
- Oitzl, Gašper: Zgodovina železarstva v Vzhodnih Alpah od propada rimske oblasti do konca 13. stoletja. *Kronika*, 66/2, 2018, str. 171–196.
- Oitzl, Gašper: Železarske skupnosti na Kranjskem v poznem srednjem veku. *Zgodovinski časopis*, 76/3–4, 2022, str. 352–396.
- Pirchegger, Hans: *Das steirische Eisenwesen bis 1564: Mit einem Ueberblick über das Kärntner Eisenwesen*. Graz: Leykam, 1937.
- Rzhacek, Andrea, in Renate Spreitzer: *Die Urkunden Philipps von Schwaben*. Monumenta Germaniae Historica. Die Urkunden Deutschen Könige und Kaiser, 12. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2014.
- Santifaller, Leo: *Die Urkunden der Brixner Hochstifts-Archive 845–1295*. Innsbruck: Wagner, 1929.
- Schwind, Ernst von, in Alphons Dopsch: *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-Geschichte der Deutsch-Österreichischen Erblande im Mittelalter*. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1895.
- Skitek, Vinko: *Računske knjige breškega rudarskega sodnika Egidija Leschendursta, 1580–1589 / Rechnungsbücher des Friesacher Bergrichters Gilg Leschendurst, 1580–1589*. Gradivo za zgodovino Koroške, II. zv. Maribor in Klagenfurt am Wörthersee/Celovec ob Vrbskem jezeru: Pokrajinski arhiv Maribor in Kärntner Landesarchiv, 2022.
- Sprandel, Rolf: *Das Eisengewerbe im Mittelalter*. Stuttgart: Anton Hiersemann, 1968.
- Tremel, Ferdinand: *Der Frühkapitalismus in Innerösterreich*. Graz: Leykam, 1954.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev: Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Vilfan, Sergij: Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.–19. stoletje). *Zgodovinski časopis*, 8, 1954, str. 27–86.
- Wagner, Thomas: *Corpus iuris metallici recentissimi et antiquioris: Sammlung der neuesten und älteren Berggesetze*. Leipzig: Johann Samuel Heinsius, 1791.
- Webernig, Evelyne: Die bambergischen, salzburgischen und landesfürstlichen Bergwerksordnungen für Kärntner Montanbetriebe. *Grubenhunt und Ofensau: Vom Reichtum der Erde; Landesausstellung Hüttenberg/Kärnten 1995*. Zv. 2, Beiträge (ur. Gabriele Guntche-Liessmann in Friedrich Wilhelm Leitner). Klagenfurt: Kärntner Landesausstellungsbüro, 1995, str. 237–247.
- Wiessner, Hermann: *Geschichte des Kärntner Bergbaues. III. del, Kärntner Eisen*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1953.
- Wiessner, MDC VIII = Wiessner, Hermann: *Monumenta historica ducatus Carinthiae: Geschichtliche Denkmäler des Herzogtums Kärnten VIII*. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1963.
- Wiessner, MDC X = Wiessner, Hermann: *Monumenta historica ducatus Carinthiae: Geschichtliche Denkmäler des Herzogtums Kärnten X*. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1968.

Zahn, FRA II 31 = Zahn, Joseph: *Fontes Rerum Austriacarum. Razd. II, zv. XXXI, Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich*. Wien: K.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1870.

Zahn, UBSt I = Zahn, Joseph: *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark, zv. I*. Graz: Verlag des Historischen Vereines für Steiermark, 1875.

Zycha, Adolf: *Das Recht des ältesten deutschen Bergbaues bis ins 13. Jahrhundert*. Berlin: Verlag von Franz Vahlen, 1899.

Mining Regulations as a Source for the History of Ironmaking in Slovenian Territory

Summary

Late medieval and sixteenth-century mining regulations are indispensable sources for studying the history of mining and metallurgy. The development of mining legislation resulted in the need to record it. In the Eastern Alps, the earliest mining regulations originated in the fourteenth century and were issued by feudal landlords. As a result of spreading and reinforcing the mining rights of provincial princes, issuing mining regulations in the sixteenth century was in the domain of the provincial princes' administration. Four mining regulations were chosen for an analysis of their expressiveness. The Ortenburg Mining Regulations were issued in 1381 by Count Frederick III of Ortenburg with the aim of fostering intensive ironmaking in the area above Jesenice. In 1401, Archbishop Gregor of Salzburg issued mining regulations for the Krems mining area in Carinthia. Two of the mining regulations examined were issued by the provincial princes in the sixteenth century: Archduke Ferdinand of Austria issued one such document in 1550 encompassing the Kropa, Kamna Gorica, and Kolnica ironmaking areas, and in 1575 Archduke Charles II issued mining regulations for Carniola and the County of Gorizia.

A comprehensive study of these documents in comparison with other written sources indicates that mining regulations are a priceless source especially for the social and legal aspects of the history of ironmaking, as one might rightly expect considering the nature of these documents. They contain information that is very scarce or even unavailable in other types of sources, such as charters and urbarial records, notably on the structure of mining magistrates and autonomous ironmaking communities, work, and types of workers, particularly in relation to the specialisation of ironmaking technology and work processes in the sixteenth century. From the viewpoint of ironmaking technology, mining regulations are of secondary importance, and they are least relevant for the economic and financial aspects of the history of ironmaking.

Some information may be gleaned on the wider economic situation, provision of mining areas with basic necessities, and the rate of dues, whereas reports on trade routes are very scarce, and data on the number of ironmaking plants, production capacity, and the price of iron are almost non-existent.

The Jesuits in Inner Austria

Studies on the Settlement of the Order in Graz

SYLVIA STEGBAUER*

ABSTRACT

The Jesuit Order was the main instrument of the Catholic reform in Inner Austria. In addition to education and pastoral work, art—such as the frescoes in the house chapel of the Jesuit convent or the emblems on the staircase in the college in Graz—played an essential role in conveying the faith. These images accompanied the students and fathers throughout their daily life.

KEYWORDS

Society of Jesus, Catholic reform, Baroque ceiling painting, architecture, Inner Austria

IZVLEČEK

Jezuitski red je bil glavno orodje katoliške obnove v Notranji Avstriji. Poleg izobraževanja in pastoralnega dela je imela pomembno vlogo pri posredovanju vsebine vere tudi upodabljajoča umetnost, npr. freske v hišni kapeli jezuitskega samostana ali emblemi na stopnišču v kolegiju v Gradcu, s katerimi se ukvarja pričujoči prispevek. Te podobe so jezuite in njihove učence spremljale v vsakdanjem življenju.

KLJUČNE BESEDE

Družba Jezusova, katoliška obnova, baročno stropno slikarstvo, arhitektura, Notranja Avstrija

Ignatius of Loyola (1491–1556) founded the Society of Jesus in 1534, which was approved by the pope in 1540. By 1563, the Austrian province of the order was established, with its headquarters in Vienna.¹ The territory included Austria *ob der Enns* (Upper Austria), Austria *unter der Enns* (Lower Austria), Inner Austria (Styria, Carinthia, Carniola, Gorizia, Trieste, and Inner Istria), Hungary, and Croatia. There were settlements, for example, in Wien/Vienna, Pressburg/Bratislava, Ödenburg/Sopron, Tyrnau/Trnava, Trentschin/Trenčín, Raab/Győr, Ofen/Buda, Erlau/Eger, Stuhlweißenburg/Székesfehérvár, Temeschwar/Timișoara, Warasdin/Varaždin, Agram/Zagreb, St. Veit am Pflaum/Rijeka, Laibach/Ljubljana, Triest/Trieste, Görz/Gorizia, Klagenfurt, Judenburg,

* Sylvia Stegbauer, MA MA, Österreichische Galerie Belvedere, Research Center; e-mail: s.stegbauer@belvedere.at

¹ Karner and Scheutz, *Die Jesuiten – eine thematische Annäherung*, pp. 11, 22.

Leoben, and Graz. The extensive territory was governed by the superior general in Rome, with assistance from the order's secretary. The superior general appointed a provincial for each province of the order. The seat of the provincial council of the Austrian province of the order was in Vienna, from which in turn a superior was elected for the individual settlements.²

This article focuses on the settlement in Graz (residence of the sovereign). Archduke Charles II (1540–1590) called the Jesuits to Graz, and they arrived by 1572.³ The college was founded by Charles II in 1573 and received papal confirmation in April 1575.⁴ The city was almost completely Protestant, and the sovereign specifically used the order for the Counter-Reformation in his country. Jesuit buildings are examined in the context of the order's activities. Contemporary reports of the buildings and the settlement exist from the Jesuit period or shortly after the dissolution of the order. So far, partial investigations have been carried out, which serve as a basis but still do not provide an overall view. Therefore, a comprehensive overview of the Jesuit settlement in Graz in all its facets is being compiled. The initial research findings and research topics are outlined in this article.

Education is fundamental for the Jesuit Order. Shortly after the foundation of the settlement, a grammar school was established, and existing buildings were used for teaching. The *Ratio studiorum* (study regulations) was the basis of instruction at Jesuit grammar schools and universities. In addition to lectures, debates, and rhetoric exercises, Jesuit education included the performance of plays. These plays featured moral and Christian themes, as well as glorification of the virtues of the sovereign. Performances took place at the end of the school year or on occasion in theater halls or on temporary stages. These could often last several hours, and elaborate stage designs and effects were used. The Jesuit fathers also acted as teachers or confessors to the Habsburg family: for example, Father Johannes Reinel, S.J., (1543–1607) was the confessor of Archduchess Maria of Inner Austria (1551–1608, wife of Archduke Charles II). Father Bartholomäus Viller, S.J., (c. 1541–1626) was the confessor of her son (the future Emperor Ferdinand II).⁵ Pastoral care and the promotion of piety among the population were essential. In addition to sermons in the order's own church, caring for the sick, processions, pilgrimages (e.g., to the Calvary in Graz), and rituals during Holy Week, spiritual exercises were also conducted. Marian congregations or sodalities were founded under

² Ibid., pp. 13–14.

³ Amon, *Reformation – katholische Reform – Gegenreformation*, pp. 146–149.

⁴ Andritsch, *Matrikeln der Universität Graz*, p. 12.

⁵ Keller, *Erzherzogin Maria*, pp. 88, 134, 138.

the direction of the Jesuits to accompany the daily life of the faithful and to strengthen the Catholic faith of the population and the House of Habsburg. The immediate proximity of the Jesuit college to the archducal castle—the center of power at that time—and the structural connection of castle, Jesuit church, and college underline the close connection of the order to the Habsburgs. The entire complex of the Jesuit settlement today represents an impressive testimony to the order, despite changes in the eighteenth and nineteenth centuries. The following paragraphs are dedicated to four buildings.

Figure 1: Saint Giles's Church (now the cathedral church) in Graz, handed over to the Jesuits in 1577, with changes by the order in the seventeenth century. (Photo: Sylvia Stegbauer.)

1. Saint Giles's Church

The late Gothic Saint Giles's Church was given to the Jesuits in 1577, a few years after the arrival of the order in the city. Before that, the building served as a court church or was used as a town parish church. In the seventeenth century, a new sacristy and side chapels were built: the Plague Chapel, Our Lady of Sorrows Chapel, Saint Francis Xavier Chapel, and Holy Cross Chapel. Our Lady of Sorrows, Saint Francis Xavier, and Holy Cross chapels can also be found in Saint James's Jesuit Church in Ljubljana. After the dissolution of the Jesuit order in 1773, the church in Graz was elevated to the status of a cathedral in 1786.

The use of the church by the order or congregations has been documented in textbooks. The congregations led by the Jesuits were used specifically to strengthen the Catholic faith of the students and the population. Members of the congregations⁶ met regularly, cared for the poor, and arranged funerals of deceased members of the sodality or activities during Holy Week. For example, on Maundy Thursday, March 31st, 1768, the spiritual chant *Jesus das Versöhnopfer* (*Jesus the Atonement*) was held in the Jesuit church by the Sodality of the Agony of Christ. A textbook is preserved at Admont Abbey.⁷ For the feast of Saint Francis Xavier the same year, a singing poem was performed during a nine-day devotion in the Jesuit church. A textbook, printed by Widmanstetter, is kept in the Provincial Library in Graz.⁸ Congregations also had their own altars in the Jesuit churches, such as the Agony of Christ Sodality in Holy Cross Chapel in Graz.

The Graz–Seckau Diocesan Archives preserve the account books of the church from the Jesuit period.⁹ In account book no. 1, dedications and bequests for individual chapels and altars were recorded, such as for the Francis Xavier or Ignatius altar. Based on the account books, conclusions can be drawn about sculptors' activities. Matej Klemenčič and Lara Baumgartner have already dealt with the sculptures on the high altar in detail.¹⁰ The influences from Venice, the mobility of the sculptors and Jesuits, and the exchange between the individual Jesuit settlements is worth noting. The control of the Jesuit building activities

⁶ For a comparison with the Vienna area, see the project *Die Frömmigkeitspraxis der jesuitisch geleiteten Bruderschaften in Wien* by Sylvia Stegbauer at the Austrian Academy of Sciences. See also: Stegbauer, *Kongregationen*.

⁷ Graff, *Grazer Theaterdrucke*, p. 280, no. 220, Stift Admont 85, 101/30; See also: Graff, *Bibliographia Widmanstadiana*.

⁸ Graff, *Grazer Theaterdrucke*, p. 280, no. 221, Steiermärkische Landesbibliothek, T 15.740 I.

⁹ See: Kohlbach, *Der Dom zu Graz*.

¹⁰ Klemenčič, *Venezianische Bildhauer*; Baumgartner, *Hochaltar des Grazer Doms*.

was in Rome, and the Jesuit churches were usually of a wall pillar type with chapels in the side niches. However, the late Gothic Saint Giles's Church was remodeled after it was taken over by the Jesuit order.¹¹

Figure 2: The former Jesuit college in Graz (today the seminary, diocesan archives, and diocesan museum), built from 1572 onward (architect: Vinzenz de Verda), expanded 1591–1597, extended by one floor 1714–1718. (Photo: Sylvia Stegbauer.)

2. The Jesuit College

The college in Graz is one of the largest collegiate buildings of the sixteenth century. The Jesuit college at Bürgergasse no. 2, which today houses the seminary, the Diocesan museum, and the Graz-Seckau Diocesan Archives, started being built in 1572 and was designed by Vinzenz de Verda. It was not until 1714–1718 that one floor was added to the complex.¹² The topographical description of the city of Graz (*Graecium Inclyti Ducatus Styriae Metropolis*,

¹¹ In Krems, Bratislava, and Klagenfurt, a church building was handed over to the order as well. Architects faced different requirements than, for example, in Vienna, where a new Jesuit building was erected.

¹² Bundesdenkmalamt (ed.), *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz*, p. 68.

Topographice Descriptum) by Johann Macher, S.J., printed by Widmanstetter in 1700, includes a copperplate engraving by Andreas Trost (1657–1708) depicting the college and the old university adjoining it.¹³ It shows the Jesuit college even before the addition of another floor, a tower between the south and west wings, which no longer exists today, and the connecting passage to the Jesuit church via Bürgergasse. Colleges had optimal communication pathways. Their external and internal zones were clearly separated from each other.¹⁴

Some of the staircases¹⁵ in the colleges were splendidly decorated. In 1697, the main staircase of the southwest wing in the Jesuit college in Győr was decorated with frescoes. In the cycle, the glorification of Mary, her function as a mediator and protector, is closely linked to the fight against the Ottomans and the victory over them.¹⁶ Around fifteen years later the staircase in the south wing of the Graz College was reworked in the Baroque style and mentioned in the annual report of 1712.¹⁷ The staircase connected the floor where the library was located with the level where the passage over Bürgergasse was once situated. From there, the priests could directly access the church galleries from the college. The paintings of the staircase in stucco cartouches in the form of emblems¹⁸ are also related to Mary and are based on a meditation program.¹⁹ Both staircases were intended as representative spaces of meditation, whose main function was the visualization of abstract ideas with the help of the emblematic expression and visual rhetoric of the Jesuit meditation tradition.²⁰ The concept and use of inner images can be supported by emblems. According to Eva-Maria Kaufmann, the ladder to heaven can be seen as man's ascent—specifically, as man's in-depth change in life, as a change in his behavior, and as a resemblance to God in terms of knowledge and virtue²¹—and can thus serve as a metaphor for the ascent of the stairs. The steps, the movement, and the images depicted supported and strengthened the inner movement of the Jesuit fathers and their striving for inner transformation and union with God.

¹³ Macher, *Graecium*. The print can be found between page 34 and 35.

¹⁴ Bösel, *Jesuitische Bautypologie*, p. 202.

¹⁵ Further examples in colleges of the Austrian province of the order: Judenburg (1662), Székesfehérvár (1697), Bratislava (1698), Leoben (1715), and Varaždin (not dated yet).

¹⁶ Knapp and Tüskés, *Rhetorisches Konzept*, p. 949.

¹⁷ See the annual report of the Jesuit Order from 1712, which is preserved at the Austrian National Library (ÖNB) in Vienna: ÖNB, LA 1712, Cod. 12106, CAPUT IX: Temporalia, p. 201.

¹⁸ See Lesky's detailed analysis of the emblems: Lesky, *Prunkstiege im Grazer Priesterhaus*.

¹⁹ See the remarks by Knapp and Tüskés on the staircase in Győr: Knapp and Tüskés, *Rhetorisches Konzept*.

²⁰ *Ibid.*, p. 971.

²¹ Kaufmann, *Jakobs Traum*, pp. 12–19.

Figure 3: Staircase in the former Jesuit college in Graz, 1712. (Photo: Sylvia Stegbauer.)

As the collection of emblems in the *Gnaden-Gebäu*²² (Building of Mercy) shows, Mary can also be seen as a ladder to heaven and subsequently as the intercessor for the souls of the faithful to God. This ascent and descent are linked with the pictorial representation (emblems) of multilayered Marian programs, preparation for spiritual exercises, church services, and personal devotion.²³

In most cases, the colleges also had large-scale inner courtyards in which temporary stages for theater performances were also erected. At the college in Vienna (founded in 1624), the arcades of the inner courtyard were recently uncovered during renovation and revitalization work. In Graz (founded in 1572) and Judenburg (founded in 1621), courtyards with arcades have also been preserved. In Leoben (founded in 1613), only walled arcades of a preserved wing give a hint of the original shape.

Libraries were an integral part of the colleges. As part of the new construction of the Vienna Jesuit college from 1624, a hall for the Jesuit library was built in the northern wing of the building located on Postgasse. In the 1730s there was a period of redecoration, during which a fresco by Anton Hertzog (c. 1691/1692–1740) was painted in the library in 1734. On the second floor of the south wing in the Graz college is the former library hall, which was furnished in 1692/1694. The stucco ceiling with acanthus vines and hanging fruit is the work of Domenico Bosco.²⁴ After the dissolution of the order in 1773, the Jesuit library collection in Graz was initially moved to the library hall of the Old University and subsequently to the Graz University Library. Today, the room is used for lectures and events.

Theater rooms and their stages were an essential part of the Jesuit building complexes, but they have hardly survived. Since its completion around 1640, the former Viennese theater hall served as a festival hall of the university, as a theater hall, and as a meeting place of the Marian Congregation *Assumptio Mariae*.²⁵ The theater hall in Graz was housed in the Old University, which was used not only for theater performances but also for disputations and graduation ceremonies. In addition to the theater rooms, the fathers also gathered in the

²² Unknown author, *Gnaden-Gebäu*, Figure 29 and description on the following page.

²³ I was able to share the research results outlined here for the first time in my presentation “The Expression of a Meditation Program through Staircases: Examples in the Jesuit Colleges of the Austrian Province of the Order” at the conference “Plurality in the Artistic and Architectural Theories of the Jesuits” in March 2023. The presentation focused on the significance of emblems and the typology of staircases in Jesuit colleges. In addition, my colleague Szabolcs Serfőző and I were able to date some staircases of the Austrian province of the order and show the corresponding emblematic templates. See also Serfőző, *Litterae Annuae*.

²⁴ Bundesdenkmalamt (ed.), *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz*, p. 73.

²⁵ Lindner, *Theatersaal der Jesuiten*, pp. 11, 60, 91.

Figure 4: Former Jesuit university built 1607–1609, total reconstruction 1778–1781 (architect: Joseph Hueber; secco paintings by Joseph Michael Gebler), Graz. (Photo: Sylvia Stegbauer.)

refectories, some of which were splendidly furnished, as examples in Krems, Graz, Vienna, Győr, and Trenčín show. The stucco ceilings in the Viennese and Krems refectories, as well as that in Győr, also have an elaborate program.

3. The Former Jesuit University

Of the 1,200 to 1,300 students, an average of four hundred to five hundred studied theology and philosophy. Three professors taught philosophy, two professors each taught scholastic theology and morals, and one professor each taught ethics, mathematics, sacred scripture, controversy, Hebrew, and canon law.²⁶ The former Jesuit university was built next to the college in 1607–1609. A previously mentioned copperplate engraving by Andreas Trost in Macher's topographical description of the city of Graz²⁷ shows the original appearance of the façade. There were six lecture halls on the ground floor

²⁶ Duhr, *Geschichte der Jesuiten*, p. 553.

²⁷ Macher, *Graecium*. The print can be found between pages 34 and 35.

and an assembly hall, and a theater hall decorated with frescoes by Giovanni Pietro de Pomis on the upper floor.²⁸ It was not until after the dissolution of the order (1773) that it was remodeled in 1778/1781 by the architect Joseph Hueber (1717–1787). The assembly hall and theater hall were finally converted into a library and decorated with ornamental secco paintings.²⁹

During the Jesuit period, theater performances and disputations were held in the auditorium and the theater hall on the upper floor. Thesis prints were engraved for the celebrations and contain information about the professors, the graduate, and the exam theses. They also served as a tribute to the thesis patron. The graphics collection in the Albertina in Vienna holds a thesis print³⁰ from 1659 by a Carniolan student (Johannes Andreas Gallenfels) that studied at the Jesuit university in Graz. The print was engraved by Philip Kilian and is dedicated to Wolf Engelbert Count of Auersperg³¹ (1610–1673), who was chamberlain to Ferdinand II and governor of Carniola.

Theater plays—whether school plays or public performances—made up an essential part of education, staged in the university's theater hall or also on temporary stages; for example, in the inner courtyard of the college. In April 1600, in honor of Archduke Ferdinand and his wife Archduchess Maria Anna, the tragedy of King Saul was performed. A print of the play,³² published by Widmanstetter, is kept in the Provincial Library in Graz. The play *Cäcilia*, for example, was performed in Graz in 1603³³ and in Ljubljana in 1713.³⁴ Elaborate stage designs, costumes, lighting effects, and music were crucial to staging the plays presented.

The creation of emblems was also part of the curriculum to learn Latin and practice it. To honor graduating students, the younger students and the professors produced small emblem books. Liselotte Caithaml dealt with a collection of student emblems from the Jesuit grammar school in Graz.³⁵ Emblematics played an important role: the aforementioned staircase in the college, as well as Saint Catherine's Church with the mausoleum between the Jesuit church and the convent, are decorated with emblems.

²⁸ Bundesdenkmalamt (ed.), *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz*, pp. 79–80.

²⁹ *Ibid.*, pp. 82–83.

³⁰ Albertina, Deutsche DG n. m. GM Hetsch-Kupferschmied.

³¹ Luka Ručigaj is currently working on his dissertation on Count Auersperg: *Patron of Arts Wolf Engelbert, Count of Auersperg (1610–1673)*.

³² Graff, *Grazer Theaterdrucke*, p. 250, no. 3, Steiermärkische Landesbibliothek, T 43.059 I.

³³ *Ibid.*, p. 250, no. 4, Steiermärkische Landesbibliothek, A 513.482 I.

³⁴ Kuret, *Jesuiten Schultheater*, p. 152; See also the digital repository *Drama Activity of the College* by Deželak Trojar.

³⁵ Caithaml, *Emblembücher*.

Figure 5: Veit Königer, portal of the former Jesuit convent (today Domherrenhof) on Bürgergasse, Graz, 1763. (Photo: Sylvia Stegbauer.)

4. Holy Spirit Chapel in the Jesuit Convent

Three convents were established in Graz. The Ferdinandeum on Färbergasse, the Josepheum on Mariahilferstraße, and the artistically most important one on Bürgergasse. The former Jesuit Convent at Bürgergasse no. 1, today Domherrenhof, was established by Archduke Charles II and built in 1595/1597.³⁶

Like the Ferdinandeum in Graz, a music seminary was founded in Ljubljana (1600), which provided music for the church.³⁷ Whereas the Ferdinandists were free to choose their profession, were obliged to participate musically in the Jesuit church, and received lessons in singing and making music,³⁸ the pupils at the convent on Bürgergasse devoted themselves to their spiritual career. Bernhard Duhr, S.J., reports in his second volume of *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge* (History of the Jesuits in the German-Speaking Countries) about the archducal convent. In 1618, it housed one hundred pupils, including about twenty to twenty-five counts and barons. After the devastating fire on October 10th, 1627, and a reconstruction, it accommodated about 140 pupils in 1628. At the end of the 1640s, however, only about fifty to sixty theology students lived in the convent due to war and inflation.³⁹

Macher's topographical description of the city of Graz includes a copper engraving by Andreas Trost with a depiction of Saint Catherine's Church and the mausoleum. At the side, part of the wall of the convent facing the mausoleum forecourt and its original Renaissance façade can be seen.⁴⁰ Franz Schmelter, who served as *Regens* from 1761–1773, carried out a complete reconstruction from 1762 onward. The complex was given a late Baroque façade by Joseph Hueber, who took over the workshop of Joseph Carlone in Graz in 1740 and was court architect from 1753. Hueber worked for the Styrian noble families Eggenberg, Herberstein, and Attems. He was responsible for structural alterations to the Attems family manor in Dornava in Lower Styria (today Slovenia) and the Batthyány family manor in Ludbreg in northern Croatia. The most important artists in southeastern Europe were connected to workshops in Graz as a place of exchange.⁴¹

The sculptor Veit Königer (1729–1792), for example, was responsible for the new portal on Bürgergasse. Designed by Königer in 1763, the stone portal with pilasters holding a curved arch is crowned by two putti supporting a cartouche

³⁶ Bundesdenkmalamt (ed.), *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz*, p. 61.

³⁷ Kuret, *Jesuiten Schultheater*, p. 150.

³⁸ Duhr, *Geschichte der Jesuiten*, p. 648.

³⁹ *Ibid.*, p. 620.

⁴⁰ Macher, *Graecium*. The print can be found between pages 56 and 57.

⁴¹ Botica, Josef Hueber, pp. 89, 91, 97–100.

Figure 6: Veit Königer, marble tabernacle in the house chapel, 1763; Eustachius Gabriel, fresco decoration of the chapel in the former Jesuit convent in Graz, circa 1770/1771, Domherrenhof, Graz. (Photo: Sylvia Stegbauer.)

with a relief of Archduke Charles II. The personifications of religion and science are enthroned on the sides. Königer also created the sandstone fountain sculpture in the inner courtyard of the former Jesuit convent in 1763, depicting Hercules and the Lernaean Hydra.⁴² He also created the marble tabernacle in the house chapel with a relief of Saint Barbara and angel figures on the sides.⁴³

The frescoes in the house chapel of the Jesuit convent were painted around 1770/1771.⁴⁴ They depict the Annunciation of Mary, the Trinity with the four continents, and the baptism of Christ. The miracle of Pentecost can be seen

⁴² A similar sculpture can be found in Ljubljana. At the initiative of Ludwig Schönleben (1590–1663), the father of Johann Ludwig Schönleben (1618–1681), a new town fountain was erected in front of the Jesuit grammar school in 1653 during his term as mayor of the town. The fountain was decorated with a sculpture of Hercules by Johannes Khumersteiner. The fountain was destroyed in the late eighteenth century. The original Hercules is now displayed in the arcaded courtyard of the town hall. A copy can be seen today on Old Square (*Stari trg*). See: Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, pp. 29–30; Kemperl, Klemenčič, and Weigl, *Baroque Ljubljana*, pp. 44–45.

⁴³ Bundesdenkmalamt (ed.), *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz*, pp. 63–64, 67.

⁴⁴ Bushart, Eustachius Gabriel, p. 216.

centrally on the apse wall. The interweaving of the viewer's real space and the illusory world becomes clear in the decoration program.⁴⁵ The apostles are in real space, so to speak, and it is a question of reality and illusion. The program addresses the missionary activity of the order, the role of the theology students living in the convent, and their future clerical career. Therefore, this program of frescoes highlights the mediation of Jesuit spiritual ideas.

The frescoes are attributed to Eustachius Gabriel.⁴⁶ Bruno Bushart provided an important basis for the life and work of Gabriel. Anica Cevc⁴⁷ also dealt with the artist and his activities in Carniola, and Barbara Murovec and Markus Enzinger also studied the artist's oeuvre. Gabriel was born in Unterschwarzach in 1724 and died in Ljubljana on October 5th, 1772.⁴⁸ In his will, which is preserved in the Archives of the Republic of Slovenia, he stated that he intended to be buried in the crypt at the Franciscan church in Ljubljana. His artist colleague Martin Johann Schmidt (Kremser Schmidt) is also mentioned in the will, who was to create a high altarpiece for the parish church of Saints Peter and Paul in Gabriel's homeland: "verschaffe ich ein Hoch Altar-Plat pr. 500 fl. zu der Pfarr-Kirche Reitte, welches der Herr v. Schmid in Crems mach(en) und der Universall Erb bezahlen solle."⁴⁹ Because Kremser Schmidt was mentioned in the Swabian painter's will, the artists must have known each other. The latest research shows that Kremser Schmidt was in Ljubljana at about the same time, where he decorated the fresco in the staircase of the Gruber Mansion and the chapel there.⁵⁰

In Styria, in addition to the frescoes in the former Jesuit convent in Graz, which are stylistically similar⁵¹ to the works (1765/1766) in Pleß an der Iller (Germany), Gabriel also created frescoes in the chapel of Premstätten Castle near Graz in 1772. Gabriel also created the ceiling painting of the rectory

⁴⁵ Regarding the illusory and real worlds, see: Ganz, *Scheinwelt und Realpräsenz*.

⁴⁶ Although Egger (Egger, Caspar Johann Fibich, pp. 54–57) and Brucher (Brucher, *Barocke Deckenmalerei*, pp. 93–96), as well as *Kunsttopographie* (Bundesdenkmalamt (ed.), *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz*, p. 65) still assumed that the frescoes were by Caspar Johann Fibich, Bushart (Bushart, Eustachius Gabriel) was able to clearly demonstrate that it was the Swabian painter Eustachius Gabriel. Meine-Schawe and Schawe (*Die Sammlung Reuschel*, p. 72) also hold this view.

⁴⁷ Cevc, *Švabski slikar Eustachius Gabriel*.

⁴⁸ Murovec, *Eustachiusa Gabriela*, p. 154; NŠAL, ŽA [Parish Archives] Ljubljana – Sv. Nikolaj, *Matične knjige* [Registers of Births and Deaths], MMK [Register of Deaths] 1771–1812.

⁴⁹ Translation: "I provide a high altar piece for 500 fl. for the parish church of Reute, which Mr. Schmid in Crems is to make and the universal heir is to pay for."

⁵⁰ See also: Klemenčič, *Opis Kremser Schmidtovih poslikav*.

⁵¹ Bushart, *Bemerkungen zu Eustachius Gabriel*, p. 120. Thanks to Markus Enzinger for his advice in this regard and for the professional exchange.

chapel (demolished in 1960) in Klagenfurt in 1769/1771, and he is no stranger to Carniola either. In 1772 he decorated the auditorium of the Jesuit college in Ljubljana, which was destroyed by fire in 1774.⁵² This indicates that Gabriel received two commissions from the Jesuits in the Austrian province of the order. However, there are only references to Gabriel's work in the Jesuit college in Ljubljana in his will.⁵³ Gabriel mentions the ceiling frescoes in the auditorium as follows: "der mir an dem Jesuiten Auditorio ausständigen 200 Ducaten."⁵⁴

In 1772, Gabriel decorated the banquet hall of Smlednik Castle near Ljubljana with frescoes. A design drawing for the chapel there is associated with Eustachius Gabriel and is now kept in the Albertina's graphics collection in Vienna.⁵⁵ The study is interesting because it was not executed—presumably due to Gabriel's death—but it shows some types of figures that can also be seen in the Graz chapel. The drawing is typical of Gabriel's working method: his figure types are based on works by others and are repeated several times in Gabriel's works. The commission for Smlednik Castle itself is also worth mentioning. It is presumably a prestigious commission from Baron Flödnig, who also commissioned portraits from the artist at this time and tried to elevate the status of his family but drove himself and his family to financial ruin.⁵⁶

Conclusion

So far, there has been no comprehensive art-historical overview of Jesuit sacred and secular buildings in Graz. The city was an important artistic and cultural center, and it was a place of exchange for artists from what are now Austria, Slovenia, Croatia, and Hungary. Today, despite the changes in the eighteenth and nineteenth centuries, the entire settlement complex is an impressive testimony to the order, and it is one of the largest college buildings of the sixteenth century. The settlement of the order in the city, the Jesuit buildings and reconstructions, the use of the buildings by the order, the proximity of the order to the Habsburgs, the political circumstances, the Jesuit presence in the city, and the relevance of the arts are central considerations. A historical as well as constructional and functional-historical investigation is planned to close research gaps here. For example, the fresco program of Holy Spirit Chapel of

⁵² Bushart, Eustachius Gabriel, pp. 205, 211–213, 218.

⁵³ ARS, SI AS 308, Serija [Series] I, 4, 78, Testament Eustachija Gabriela (October 2nd, 1772).

⁵⁴ Translation: "of the 200 ducats due to me for the Jesuit auditorium."

⁵⁵ Murovec, Freske Eustachiusa Gabriela, p. 155; Albertina, Deutsche Schule, vol. 73 (Ö23), inventory no. 25591. It is listed in the collection as a work by Leopold Mitterhofer.

⁵⁶ See also: Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem*, pp. 58–60.

the former Jesuit convent in Graz and the use of the chapel have not yet been studied in detail. As has been shown in this article, the program is devoted to the missionary activity of the order, the role of the theology students living in the convent, and their future clerical careers. This fresco program therefore highlights the mediation of Jesuit spiritual ideas. Particularly noteworthy is the *Prunkstiege* (magnificent staircase) in the college, decorated with stucco and emblems. This staircase is based on a Marian and meditation program. Other examples in the Austrian province of the order show that this is not a rare type. As demonstrated here, Mary is identified with the ladder to heaven and subsequently as the intercessor to God. Using Graz as an example, this analysis of programs continues the discussion of research on the order's art and cultural policy.

SOURCES

Archival Sources

- ARS – Arhiv Republike Slovenije, SI AS 308, Zbirka testamentov, Serija [Series] I, 4, 78, Testament Eustachija Gabriela (2 October 1772).
 Graz, Steiermärkische Landesbibliothek, A 513.482 I.; A 513.482 I.; T 15.740 I.
 NŠAL – Ljubljana, Nadškofijski arhiv Ljubljana, Sv. Nikolaj, Matične knjige, MMK 1771–1812.
 Wien, Albertina, Graphische Sammlung, Deutsche DG [German Printmaking] n. m. GM Hetsch-Kupferschmied.
 Wien, Albertina, Graphische Sammlung, Albertina Deutsche Schule [German School], vol. 73 (Ö23), Inventory No.: 25591.
 Wien, Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Cod. 12106, p. 201.

Web Sources

- Deželak Trojar, Monika: *Dramska dejavnost Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove / Drama Activity of the College of the Society of Jesus in Ljubljana (1596–1773)*. Digital repository. Available at: <<https://sidih.github.io/jezuitika/>>, accessed July 20, 2023.
 Stegbauer, Sylvia: *Die Frömmigkeitspraxis der jesuitisch geleiteten Bruderschaften in Wien [The Piety Practice of the Jesuit-led Brotherhoods in Vienna]*. Available at: <<https://www.oew.ac.at/ihb/forschungsbereiche/kunstgeschichte/archiv/abgeschlossene-forschungsprojekte/jesuitische-froemmigkeitspraxis>>, accessed October 13, 2024.

LITERATURE

- Amon, Karl: Reformation – katholische Reform – Gegenreformation. *Kirchengeschichte der Steiermark* (ed. by Karl Amon and Maximilian Liebmann). Graz, Wien, and Köln: Styria, 1994, pp. 138–174.
- Andritsch, Johann: *Die Matrikeln der Universität Graz; 1586–1630* (ed. by Hermann Wiesflecker). Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz, 6/1. Graz: ADEVA – Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1977.
- Baumgartner, Lara: *Der Hochaltar des Grazer Doms zwischen Bildhauer und Auftraggeber: Auf den Spuren Johann Jakob Schoys und des Einflusses des Grazer Jesuiten Kollegiums*. Master's thesis. Graz: Karl-Franzens-Universität Graz, 2021.
- Botica, Dubravka: Josef Hueber (1715, Wien–1787, Graz): Ein Architekt zwischen Graz und Warasdin. *Wie südosteuropäisch ist Graz? 50 Jahre Südosteuropäische Geschichte und 150 Jahre Slawistik an der Universität Graz* (ed. by Ulrike Tischler-Hofer). Graz and Wien: Leykam, 2021, pp. 89–102.
- Bösel, Richard: Grundsatzfragen und Fallstudien zur jesuitischen Bautypologie. *Die Jesuiten in Wien: Zur Kunst- und Kulturgeschichte der österreichischen Ordensprovinz der "Gesellschaft Jesu" im 17. und im 18. Jahrhundert* (ed. by Herbert Karner and Werner Telesko). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2003, pp. 193–210.
- Brucher, Günter: *Die barocke Deckenmalerei in der Steiermark: Versuch einer Entwicklungsgeschichte*. Graz: ADEVA – Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1973.
- Bundesdenkmalamt (ed.): *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz: Die Profanbauten des I. Bezirkes – Altstadt*. Österreichische Kunsttopographie, 53. Horn: Berger, Wien: A. Schroll, 1997.
- Bushart, Bruno: Eustachius Gabriel, "seiner Profession ein Mahler". *Jahrbuch des Vereins für Augsburger Bistumsgeschichte*, 29, 1995, pp. 175–223.
- Bushart, Bruno: Bemerkungen zu Eustachius Gabriel. *Franz Anton Maulbertsch und sein schwäbischer Umkreis* (ed. by Eduard Hindelang). Ausstellungskatalog, Museum Langenargen am Bodensee. Sigmaringen: Jan Thorbecke, 1996, pp. 115–122.
- Caithaml, Liselotte: Drei dem habsburgischen Herrscherhaus gewidmete Emblembücher der Grazer Jesuiten aus den Jahren 1609, 1618 und 1631. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark*, 83, 1992, pp. 337–353.
- Cevc, Anica: Švabski slikar Eustachius Gabriel na Kranjskem [Swabian Painter Eustachius Gabriel in Carniola]. *Avguštinov zbornik: 50 let Gorenjskega muzeja; 1953–2003* (ed. by Beba Jenčič et al.). Gorenjski kraji in ljudje, 24. Kranj: Gorenjski muzej, 2003, pp. 120–127.
- Deželak Trojar, Monika: *Janez Ludvik Schönleben (1618–1681): Oris življenja in dela*. Ljubljana: Založba ZRC, 2017.
- Duhr, Bernhard, S.J.: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge in der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts*, vol. 2/1. Freiburg: Herder, 1913.
- Egger, Hermann: Caspar Johann Fibich. *Blätter für Heimatkunde: Herausgegeben vom historischen Verein für Steiermark*, 13/1–2, 1935, pp. 54–57.
- Ganz, David: Scheinwelt und Realpräsenz: Pozzos gemalte Altäre. *Andrea Pozzo (1642–1709): Der Maler-Architekt und die Räume der Jesuiten* (ed. by Herbert Karner). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2012, pp. 45–56.

- Graff, Theodor: *Bibliographia Widmanstadiana: Die Druckwerke der Grazer Offizin Widmanstetter 1586–1805*. Graz: Steiermärkische Landesbibliothek, 1993.
- Graff, Theodor: *Grazer Theaterdrucke: Periochen und Textbücher (16.–18. Jh.)*. *Historisches Jahrbuch der Stadt Graz*, 15, 1984, pp. 245–286.
- Karner, Herbert, and Martin Scheutz: *Die Jesuiten – eine thematische Annäherung aus historischer und kunsthistorischer Perspektive. Die Jesuiten in Krems – die Ankunft eines neuen Ordens in einer protestantischen Stadt im Jahr 1616* (ed. by Herbert Karner, Elisabeth Loinig, and Martin Scheutz). St. Pölten: Verlag Niederösterreichisches Institut für Landeskunde, 2018, pp. 11–23.
- Kaufmann, Eva-Maria: *Jakobs Traum und der Aufstieg des Menschen zu Gott: Das Thema der Himmelsleiter in der bildenden Kunst des Mittelalters*. Tübingen and Berlin: Wasmuth Verlag, 2006.
- Keller, Katrin: *Erzherzogin Maria von Innerösterreich (1551–1608): Zwischen Habsburg und Wittelsbach*. Wien, Köln, and Weimar: Böhlau Verlag, 2012.
- Kemperl, Metoda, Matej Klemenčič, and Igor Weigl: *Baroque Ljubljana*. Cultural and Natural Monuments in Slovenia, 210. Ljubljana: Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, 2007.
- Klemenčič, Matej: *In partenza per lo Stato Imperiale: Venezianische Bildhauer und die österreichischen Länder in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Barockberichte: Informationsblätter zur bildenden Kunst des 17. und 18. Jahrhunderts*, 61, 2013, pp. 59–73.
- Klemenčič, Matej: *Opis Kremser Schmidtovih poslikav Gruberjeve palače iz leta 1777* [Description of the Kremser Schmidt Paintings of the Gruber Palace from 1777]. *Umetnostna kronika*, 69, 2020, pp. 2–5.
- Knapp, Éva, and Tüskés, Gábor: *Rhetorisches Konzept und ikonographisches Programm des Freskenzyklus in der Prunkstiege des Raaber Jesuitenkollegs. Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematis*, vol. 2 (ed. by Wolfgang Harms and Dietmar Peil, with Michael Waltenberger). *Mikrokosmos: Beiträge zur Literaturwissenschaft und Bedeutungsforschung*, 65. Frankfurt am Main, Berlin, and Wien, 2002: Peter Lang, pp. 949–975.
- Kohlbach, Rochus: *Der Dom zu Graz: Die fünf Rechnungsbücher der Jesuiten*. Graz: Grazer Domverlag, 1948.
- Kuret, Primož: *Jesuiten Schultheater in Ljubljana. Gegenreformation und Barock in Mitteleuropa, in der Slowakei* (ed. by Ladislav Kačič). Bratislava: Slavistický kabinet SAV, 2000, pp. 147–155.
- Lesky, Grete: *Die Marienembleme der Prunkstiege im Grazer Priesterhaus*. Graz: self-published, G. Lesky, 1970.
- Lindner, Christiane: *Der große Theatersaal der Jesuiten in der Alten Universität in Wien*. Master's thesis. Wien: Universität Wien, 2014.
- Macher, Johann: *Graecium Incliti Ducatus Styriae Metropolis, Topographice Descriptum*. Graz: Widmanstadius, 1700.
- Meine-Schawe, Monika, and Martin Schawe: *Die Sammlung Reuschel: Ölskizzen des Spätbarock*. München: Bruckmann, 1995.
- Murovec, Barbara: *Freske Eustachiusa Gabriela v graščini Smlednik* [The Frescoes of Eustachius Gabriel in the Smlednik Manor]. *Acta Historiae Artis Slovenica*, 2, 1997, pp. 153–158.

- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem: 17. stoletje* [Noble Families in Slovenia: 17th Century]. Vol. 1, *Od Billichgrätzov do Zanettijev* [From the Billichgrätz Family to the Zanettis]. Ljubljana: Viharnik, 2014.
- Serfőző, Szabolcs: A *Litterae Annuae* leírása a pozsonyi jezsuita kollégium lépcsőházának egykori falképciklusáról (1698) [Description of the *Litterae Annuae* Concerning the Former Mural Cycle of the Staircase of the Jesuit College in Bratislava (1698)]. *Lymbus*, 1, 2021, pp. 569–583.
- Stegbauer, Sylvia: Die Kongregationen der Jesuiten in Innerösterreich und deren Frömmigkeitspraxis [The Jesuit Congregations in Inner Austria and Their Practice of Piety]. *Der Sieg der Gegenreformation in Niederösterreich* (ed. by Elisabeth Rosner and Jacqueline Schindler). St. Pölten: Verlag Niederösterreichisches Institut für Landeskunde, 2024, pp. 145–168.
- Unknown author: *Gnaden-Gebäu Der Uebergebenedeyten Mutter Gottes, Und Allzeit Jungfrauen Maria: Wie Vermahlen zu Kirchaßlach Mit allerhand Lob- und Ehren-Gemählen vorgestellt wird; Mit hinzugefügtem andächtigem Bitt-Rueff; Zu Gebrauch der Christlichen Wallfahrter*. Augsburg: Johann Michael Labhart, 1714.

Jezuiti v Notranji Avstriji

Študije o postojanki reda v Gradcu

Povzetek

V prispevku so predstavljeni prvi rezultati raziskave v okviru doktorske disertacije, ki poteka na Univerzi na Dunaju. Osrednji predmet raziskave sta gradbena in funkcionalna zgodovina Jezuitskega kolegija v Gradcu, s poudarkom na uporabi umetnosti jezuitskega reda. Gradec je predstavljal pomembno umetnostno in kulturno središče in je bil eden od ključnih krajev, kjer je potekala izmenjava umetnikov, ki so delovali na prostoru današnje Avstrije, Hrvaške, Madžarske in Slovenije. Kljub spremembam v 18. in 19. stoletju celoten kompleks nekdanjega Jezuitskega kolegija v Gradcu še vedno impresivno priča o vplivu, ki ga je red imel v 16. stoletju. Jezuitski kolegij v Gradcu je eden največjih kompleksov kolegijskih stavb v Avstriji.

Pričujoči prispevek se osredotoča na štiri stavbe, ki so predstavljene kot tematski sklopi. 1.) Poznogotsko cerkev svetega Tilna (Egidija) so jezuiti prevzeli leta 1577. V 17. stoletju so jo barokizirali ter zgradili zakristijo in stranske kapele, ki so jih marijanske kongregacije pod jezuitskim vodstvom uporabljale za bogoslužje in srečanja. Da je red te kapele uporabljal, potrjujejo tudi natisnjene molitve in pesmi, ki so nastale ob praznovanjih godov svetnikov reda. 2.) Jezuitski kolegij, ki se je od leta 1572 naprej postopoma gradil nasproti cerkve, je bil prenovljen v obdobju baroka. Posebno pozornost si zasluži stopnišče v kolegiju, ki je okrašeno s štukaturami in emblemi ter temelji

na marijanskem in meditacijskem programu. Ta tip »slavnostnega stopnišča« je mogoče najti tudi v drugih kolegijih avstrijske province reda, na primer v Györu na Madžarskem. 3.) Prispevek prav tako obravnava nekdanjo jezuitsko univerzo, ki je bila zgrajena med letoma 1607 in 1609. V njej so bile v pritličju predavalnice, v zgornjem nadstropju pa gledališka dvorana. V slednji so bili poleg pomembnega jezuitskega gledališča tudi t. i. »disputi« kot del diplomskih slovesnosti. V jezuitskem kolegiju, zgrajenem med letoma 1595 in 1597, so bili nastanjeni študenti teologije. 4.) Hišna kapela je bila v okviru popolne obnove v 18. stoletju opremljena z iluzionističnimi freskami, katerih program odraža misijonarsko dejavnost reda. Ta razprava na primeru Gradca predstavi aktualne raziskave umetnosti in kulturne politike jezuitskega reda.

Rodbina Herberstein od srednjega veka do danes

MATJAŽ GRAHORNIK*

IZVLEČEK**

Štajerski plemiški rodbini Herberstein lahko v virih sledimo od konca 13. stoletja. Leta 1427 se je rodbina z dedno pogodbo med bratoma Jurijem II. in Andrejem razdelila na dve liniji, starejšo in mlajšo. Starejša veja starejše linije z izvirnega gradu Herberstein se je ohranila do danes.

KLJUČNE BESEDE

Herberstein, genealogija, plemstvo, Štajerska

ABSTRACT

The Styrian noble family of Herberstein can be traced in sources from the end of the thirteenth century. In 1427 the family was divided by a hereditary contract between the brothers Georg II and Andreas into two lines, the elder and the younger. The senior branch of the elder line from Herberstein Castle has been preserved until today.

KEYWORDS

Herberstein, genealogy, nobility, Styria

Prispevek prinaša genealoški oris pomembne štajerske plemiške rodbine Herberstein. Slovensko zgodovinopisje se je dane teme do nedavna dotaknilo zgolj bežno, z genealoškimi podatki za posamezne predstavnike rodbine. Zaradi močne razvejanosti rodbine in ponavljajočih se osebnih imen pri predstavnikih obeh spolov je prihajalo do številnih zamenjav oseb.¹

* Dr. Matjaž Grahornik, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU; e-pošta: matjaz.grahornik@zrc-sazu.si; ORCID: 0000-0001-8761-6315

** Raziskave za pričujoči prispevek so potekale v sklopu raziskovalnega programa *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti* (P6-0052) in doktorskega raziskovalnega projekta *Zapuščinski inventarji družbenih elit na Štajerskem v zgodnjem novem veku* (Z6-4606), ki ju financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije. V prispevku so objavljeni najpomembnejši izsledki avtorjevih raziskav.

¹ Hanns Christoph Herberstein (roj. 1926) je zagotovo najboljši poznavalec svojega izjemno razvejanega in številčnega rodu. Z raziskavami lastne rodbine se intenzivno ukvarja vse od leta 1996. V programu za genealoške raziskave WinFam ima na primer zbrane podatke za več kot 1.300 (!) predstavnikov rodbine Herberstein.

Herbersteini predstavljajo eno najbolj znanih štajerskih plemiških rodbin. Sodijo med t. i. prastaro plemstvo (*Uradel*), saj jim lahko v virih sledimo od konca 13. stoletja. Začetnik rodbine je Oto (ok. 1260–1340), ki je bil iz rodu Aflenških.² Leta 1286 oz. 1309 se je poimenoval po Aflenzu, leta 1290, ob zakupu utrdbe Herberstein, pa po Hartbergu.³ 6. decembra 1290 je z ženo Matildo od svaka Ulrika Rosseckerja za 30 let zakupil utrdbo Herberstein ob reki Feistritz blizu Gleisdorfa na avstrijskem Štajerskem. Za utrdbo s posestjo v obliki gozdov, polj, vinogradov in podložnih hiš sta tedaj plačala 40 mark srebra. Ker je bila omenjena posest stubenberški fevd, sta zakonca svojemu fevdnemu gospodu Henriku Stubenbergu dobrega pol leta zatem, 15. junija 1291, za njen prenos v dedno ali svobodno last plačala dodatnih 50 mark srebra. Oto je z leti opustil staro poimenovanje in se po ohranjenih virih leta 1320 prvič poimenoval po svoji utrdbi Herberstein. Tedaj mu je Vulfing (*Wulfing*) Stubenberg v fevd podelil dve pristavi v bližini naselja Stubenberg, ležečega severno od utrdbe Herberstein.⁴ Čeprav je Oto kot lastnik Herbersteina z gospodstvom razpolagal svobodno, pa so bili on in njegovi nasledniki še dve stoletji vazali fevdnih gospodov Stubenbergov. V podobnem položaju so bile za razliko od Stubenbergov vse štajerske viteške družine, saj so bile vazali drugih seniorjev.⁵ Prvotna utrdba Herberstein ob Otovem nakupu ni služila zgolj kot bivališče družine, ampak je bila del obrambnega kompleksa, ki je deželo varoval pred vpadi sovražnika, tedaj (še) Ogrov (Madžarov). Iz utrdbe je bil v naslednjih stoletjih postopoma pozidan grajski kompleks v današnji podobi. Prvotna utrdba je bila sprva preoblikovana v večjo trdnjavo ter pozneje povečana s palacijem, v poznem srednjem veku pa z gradiščem. V 16. stoletju je bila utrjena z obrambnim kompleksom, stoletje pozneje pa je bila naposled prezidana v mogočen rezidenčni grad, ki sta mu bila dodana obsežen park in

² Aflenški (*von Aflenz*) so bili najzgodnejši vazali gospodov Stubenbergov. Poimensko je znanih nekaj zgodnejših potencialnih začetnikov rodbine, vendar pa lahko zgolj Otovim potomcem neprekinjeno sledimo od konca 13. stoletja do danes (Rajakovics, *Gab es eine Friedauer Linie?*, str. 126; Posch, *Die Herkunft der Herbersteiner*, str. 36; Pirchegger, *Die Anfänge des Hauses Herberstein*, str. 14).

³ S Hartbergom ni mišljeno mesto, ampak kraj oz. posest Wolfgrub severno od Hartberga (Allmer, *Stubenberg am See*, str. 117; Posch, *Die Herkunft der Herbersteiner*, str. 36; Pirchegger, *Die Anfänge des Hauses Herberstein*, str. 14).

⁴ Zadravec, *Rodbina Herberstein*, str. 211; Posch, *Die Herkunft der Herbersteiner*, str. 38; Pirchegger, *Die Anfänge des Hauses Herberstein*, str. 11–12.

⁵ Pirchegger, *Landesfürst und Adel in Steiermark*, str. 249; Allmer, *Stubenberg am See*, str. 117; Posch, *Die Herkunft der Herbersteiner*, str. 42–44; Kumar, *Geschichte der Herberstein*, zv. I, str. 23 in 59–60.

Slika 1: Izvorni grad rodbine Herberstein danes. (Fotografija: Matjaž Grahornik, 2018.)

oranžerija. Današnji grajski kompleks simbolizira postopen vzpon Herbersteinov na družbeni lestvici, kot je uspel le malokateri izvorno štajerski rodbini.⁶

Od začetka so bili Herbersteini prisiljeni za preživetje služiti številnim fevdnim gospodom. Sprva očitno ministeriali Stubenbergov se kot njihovi vazali omenjajo od konca 13. stoletja. Bili so prva ali vsaj ena prvih njihovih vazalnih rodbin in so dolgo ostali najpomembnejši stubenberški vazali. Stubenberški seniorat je Herbersteinom zagotavljal zaščito in preživetje. Ob gospodih Stubenbergih so Herbersteini pozneje služili še gospodom Ptujskim, salzburški nadškofiji, škofijam v Seckauu, Krki (Gurk) in Bambergu. Vojaška služba jim je postopoma prinesla ugled, tako da so od začetka 15. stoletja, z Gunterjem Herbersteinom (ok. 1380–1421), začeli služiti tudi deželnim knezom, sprva notranjeavstrijskemu vojvodi Ernestu Habsburškemu, imenovanemu Železni (1377–1424; vladal od 1406).⁷ Ko je med letoma 1424 in 1493 naslov štajerskega vojvode (in deželnega kneza) nosil Friderik V. (kot cesar

⁶ Purkharthofer, *Herberstein in Kriegsdiensten*, str. 38; isti, *Geschichte der Familie Herberstein*, str. 529; Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 26 in 311.

⁷ Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 32–35; Zadavec, *Rodbina Herberstein*, str. 213–214; Pirchegger, *Landesfürst und Adel in Steiermark*, str. 249; Allmer, *Stubenberg am See*, str. 117; Posch, *Die Herkunft der Herbersteiner*, str. 43–46; Kumar, *Geschichte der Herberstein*, zv. I, str. 76–80; Zahn, *Das Familienbuch*, str. 309–311.

Friderik III.; 1415–1493; cesar od 1452), so Herbersteini služili njemu.⁸ Pod okriljem Habsburžanov so Herbersteini počasi prevzemali pomembne naloge ter službe v deželni upravi, vojski in diplomaciji, kar jim je poleg vse večjega ugleda prineslo materialno gotovost, ki je bila temelj njihove poznejše moči. Habsburžanom so ostali zvesti do konca monarhije (leta 1918). Za to so sicer plačali visok krvni davek, višji kot številne druge rodbine na Štajerskem. V neprestanih vojnah deželnega kneza proti Ogrski, Beneški republiki, Franciji, Osmanskemu imperiju, Prusiji in drugim so mu bili vedno na voljo člani rodbine Herberstein, pa naj je šlo za junaške viteze, glavarje, poveljnike trdnjav in stanovske vojske, polkovnike, podmaršale in feldmaršale.⁹

Pomembna letnica, ko so Herbersteini zvestobo raje kot fevdnim gospodom Stubenbergom izkazali deželnemu knezu (cesarju), je leto 1469. Ob oblikovanju plemiške zveze pod nezadovoljnim cesarskim vojaškim glavarjem Andrejem Baumkircherjem, ki je cesarju Frideriku III. napovedala fajdo, se je Baumkircherju iz vrst štajerskega plemstva denimo pridružil vplivni Janez (Hans) V. gospod Stubenberg, ki je bil fevdni gospod Herbersteinov. Na cesarjevi strani sta se tedaj bojevala Janez (Hans; ok. 1432–1482) in Anton (ok. 1434–1482), verjetno pa tudi Friderik (ok. 1440–1505) in Lenart II. Herberstein (ok. 1440–1511). Z vojaškimi podvigi svojih članov si je rodbina Herberstein pridobila poseben sloves.¹⁰

Morda se zdi zanimivo, da so Herbersteini od leta 1556 delovali kot dedni komorniki in stolniki na Koroškem – prvi nosilec teh uradov je bil znameniti Sigmund (v slovenski literaturi bolj poznan kot Žiga) – in ne na Štajerskem. V štajerski deželi je častni urad dednih stolnikov (od leta 1482 dalje) upravljala rodbina Hardegg, medtem ko so bili štajerski dedni komorniki do leta 1622 člani rodbine Liechtenstein-Murau, za njimi pa Eggenbergi.¹¹ Na Koroškem so imeli Herbersteini posesti od začetka 15. stoletja, od poroke omenjenega Gunterja Herbersteina z bogato vdovo Ano Teuffenbach, roj. Eberstein. Poudariti je treba, da so imeli od 16. stoletja veliko posesti na zahodu dežele Štajerske, blizu meje s Koroško.¹² S položajem koroških dednih komornikov in stolnikov

⁸ Hartmann, *Die Kaiser*, str. 127–128;

⁹ Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 311–312; Purkarthofer, Herberstein in Kriegsdiensten, str. 38; isti, *Geschichte der Familie Herberstein*, str. 529.

¹⁰ Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 41–43 in 312; Zadravec, Rodbina Herberstein, str. 217; Toš, Vurberški Stubenbergi, str. 148; Nared, Baumkircher, Andrej, str. 195–196; Kumar, *Geschichte der Herberstein*, zv. II, str. 13–14.

¹¹ Naschenweng, *Der landständische Adel*, zv. II, str. 1030; Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 312.

¹² Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 34, 38 in 312; Zadravec, Rodbina Herberstein, str. 214.

so vplivali na oblikovanje tamkajšnje deželne politike. Velik vpliv so imeli tudi na oblikovanje štajerske deželne politike, zlasti kot deželni glavarji, kar je pomenilo najvišji organ deželne uprave.¹³

Herbersteini se ponasajo s skupno šestimi štajerskimi deželnimi glavarji, kar je v obdobju med letoma 1500 in 1918 daleč največ od vseh rodbin na Štajerskem. Štajerski deželni glavarji so bili: Jurij V. »Debeli« (1501–1560; glavar 1556–1560), Jurij ml. (1529–1580; glavar leta 1580), Sigmund Friderik (1549–1620; glavar 1594–1620), Janez Maksimilijan st. (1601–1679; glavar 1648–1660), Janez Maksimilijan ml. (1631–1680; glavar 1675–1680) in Franc Karel Leopold (1712–1789; glavar 1765–1782). Zadnji predstavnik rodbine v funkciji deželnega glavarja je z delom zaključil leta 1782, za časa cesarja Jožefa II. V 19. in 20. stoletju ni bil deželni glavar noben predstavnik rodbine Herberstein. To je bil čas zatona stanovske uprave, ko je usihala politična moč plemstva. Tedaj so se javnopolitično udeleževali le redki pripadniki rodbine, pri čemer je potrebno izpostaviti dejstvo, da je večina njenih rodbinskih vej do začetka 19. stoletja izumrla. Deželni glavarji so prihajali iz obeh rodbinskih linij (Jurij ml., Janez Maksimilijan st. in Janez Maksimilijan ml. so iz starejše linije, ostali trije pa iz mlajše) in iz dveh vej (Jurij V. in Sigmund Friderik iz lankoviške, Franc Karel Leopold pa iz pusterwaldske veje). Herbersteini se ponasajo tudi z goriškim deželnim glavarjem Ernestom Friderikom (ok. 1620–1666; glavar 1657–1663) iz viltuške veje ter z deželnima glavarjema na ozemlju današnje Poljske: Janezom Bernardom ml. (1630–1685; 1670–1672 glavar v Wrocławu; 1672–1685 glavar v Głogóvu) in Janezom Friderikom (II.) Erdmanom (1658–1712; 1696–1712 (?) deželni glavar grofije Kłodzko). Številni člani rodbine Herberstein so opravljali funkcijo stanovskih poverjenikov, ki so bili izvršilni organ deželnih stanov. Nekateri med njimi so bili imenovani tudi za predsednike omenjenega organa. Mnogim članom rodbine je cesar podelil naziv (pravega) tajnega svetnika in (pravega) cesarskega komornika. Med njihovimi predstavniki najdemo tudi matematika, profesorja filozofije, gramatike, zgodovine in retorike, velikega mojstra malteškega reda (Janez Jožef (1633–1689)) ter druge vidne člane malteškega in nemškega viteškega reda, stolne kanonike, redovnike, rektorja graškega kolegija, nadškofa (regensburški nadškof Janez Jurij (nadškof 1662–1663)) in pet škofov, ljubljanska škofa Sigmund Krištof (škof 1683–1701) in Karel (1769–1787), Janez Friderik Adolf v hrvaškem Modrušu (1718–1719), tržaški škof Anton (1761–1774) in prvi linški škof Ernest Janez Nepomuk (1785–1788). Številne predstavnice rodbine so bile dvorne dame in članice zelo uglednega damskega reda zvezdnega križa. Herbersteini so bili ustanovitelji damskih ustanov za siromašne

¹³ Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 312.

plemkinje (leta 1722 herbersteinska ustanova za spodnjeavstrijske plemkinje; leta 1820 ustanova Herberstein-Illésházy za plemkinje iz celotnega cesarstva), nekakšnih dijaških štipendij (od leta 1657 v Regensburgu štipendija Janeza Jurija, poznejšega regensburškega nadškofa; od leta 1667 štipendija Sigmunda Jurija (1613–1667) v Spodnji Avstriji) in številnih beneficijev.¹⁴

Dolgoletno zvesto služenje cesarju ni ostalo neopazeno. Leta 1531 je kralj Ferdinand I. rodbini podelil naziv »svobodna« (*die freyen*), s čimer je uživala enake svoboščine in privilegije kot rodbine drugih svobodnih gospodov v habsburških dednih deželah. Leta 1537 je Herbersteine povzdignil med barone in s tem v višji rang avstrijskega plemstva. Istega leta so bili vpisani tudi med deželane (gosposke klopi) Spodnje Avstrije. Do tedaj so že dosegli deželanstvo na Štajerskem (kot prvi ga je leta 1423 dosegel omenjeni Jurij II.) in Kranjskem (1507; bržčas ga je dosegel Lenart II. (ok. 1440–1511), oče znamenitega Sigmunda Herbersteina).¹⁵ Cesar Karel V. jim je leta 1522 potrdil izboljšavo plemiškega grba, ki je s podobami kralja, svetorimskega cesarja in moskovskega kneza zares poseben. Za hiter preboj rodbine med višje plemstvo do sredine 16. stoletja je zaslužen zlasti znameniti Sigmund Herberstein (1487–1566), ki je s svojimi dejanji in proti koncu življenja s knjižnimi izdajami (še posebej z *Moskovskimi zapiski*, 1549) poskrbel, da je rodbina v Evropi postala prepoznavna. Grb rodbine je bil pozneje še nekajkrat izboljšan oz. dopolnjen. To se je zgodilo ob povzdignitvi med grofe (leta 1644 za starejšo vejo starejše linije in 1656 oz. 1659 za mlajšo vejo starejše linije in večino (daljnih) sorodnikov iz mlajše linije; 1710 grofovstvo v dednih deželah in državno grofovstvo za celotno rodbino) oz. ob združitvi grba z rodbinama Moltke (po letu 1780) in Proskau (leta 1897).¹⁶ Leta 1619 so dosegli deželanstvo v Zgornji Avstriji, leta 1631 na Koroškem in leta 1659 na Goriškem. Ferdinand Ernest grof Herberstein iz mlajše češke glavne veje starejše linije je leta 1680 kot predsednik apelacijskega sodišča v Pragi dosegel češko deželanstvo (inkolat), osem let pozneje pa je postal še magnat na Ogrskem.¹⁷ Pogoji za doseglo deželanstva

¹⁴ Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 312–313; Purkarthofer, *Geschichte der Familie Herberstein*, str. 529.

¹⁵ Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 48–51 in 313; Zadravec, *Rodbina Herberstein*, str. 219; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 277; Kosi, *Spopad za prehode proti Jadranu*, str. 202; Zahn, *Das Familienbuch*, str. 315; Kumar, *Geschichte der Herberstein*, zv. III, str. 6.

¹⁶ Poimenovanje Herberstein-Moltke je veljalo samo za zadnjo generacijo mlajše podveje spodnjeavstrijske veje na Matznu, medtem ko se je poimenovanje Herberstein-Proskau uveljavilo za mlajšo podvejo starejše glavne veje starejše linije. Za mrliški vpis Jožefa grofa Herberstein-Moltkeja (1757–1816) gl. Wien-St. Michael, MMK 1804–1824, str. 184.

¹⁷ Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 171 in 313–314; Naschenweng, *Der landständische Adel*, zv. I, str. 506–507; Zadravec, *Rodbina Herberstein*, str. 227; Kumar,

so bili v posameznih deželah različni; štajerski deželni zbor je na primer leta 1639 odločil, da bodo s seznama deželanov izbrisani vsi, ki v deželi Štajerski ne razpolagajo s posestjo v obsegu nad 50 imenjskih funtov ali pri deželi nimajo naloženih vsaj 10.000 goldinarjev.¹⁸

6. decembra 1427 se je z delitveno oz. dedno pogodbo med bratoma Jurijem II. (ok. 1390–1458) in Andrejem (ok. 1392–1442) rodbina v četrti generaciji razdelila na dve liniji, starejšo in mlajšo. Osrednji predmet delitve sta bili obe tedanji glavni gospodstvi, matični Herberstein in istrski Lupoglav. Tako govorimo o starejši ali Jurijevi liniji na gradu Herberstein in mlajši ali Andrejevi liniji, ki se po gospodstvu Lupoglav v Istri imenuje tudi lupoglavska linija.¹⁹ Izvorni grad Herberstein je v rokah rodbine ostal do danes. Grad oz. gospodstvo Lupoglav v Istri je mlajša linija leta 1525, slabo stoletje po izdaji delitvene pogodbe, z deželnim knezom nadvojvodo Ferdinandom I. zamenjala za pretežno štajersko posest: za deželnoknežje gospodstvo Neuberg blizu Hartberga, vasi Partinje in Zamarkova blizu gradu Hrastovec, zastavni delež pri gradu Klamms v Spodnji Avstriji, mitnino in naklado v trgu Schottwien ter nekaj denarja. S to menjavo posesti je mlajša linija zapustila Istro oz. Kranjsko, kjer ji je prenehalo deželanstvo, ter začela svojo interesno sfero in življenjsko okolje širiti v Spodnjo Avstrijo.²⁰

Že od srednjega veka so imeli Herbersteini tudi posesti na Koroškem. Različne veje rodbine so od 16. stoletja vztrajno pridobivale posesti, tako da se je rodbina, gledano v celoti, povzpela med največje zemljiške gospode na Štajerskem, pa tudi v Spodnji Avstriji. Od 17. stoletja je svoj vpliv širila tudi v sosednjih deželah, v Zgornji Avstriji, na Hrvaškem, Ogrskem, Češkem, Moravskem, v Šleziji, današnji Nemčiji (zlasti na Bavarskem) in na Poljskem. Širjenje in nakup posesti so jim omogočale donosne službe oskrbnika deželnoknežjih gospodstev, dednega koroškega komornika in stolnika, štajerskega deželnega glavarja in upravnika, cesarskega tajnega svetnika, pri njenih pripadnikih, ki so se udeleževali v (cesarski) vojski, tudi vojni plen ipd.²¹

Rodbinski liniji sta doživljali različno usodo. Do danes se je ohranila zgolj starejša veja starejše linije z gradu Herberstein, ki se je od 19. stoletja precej razvejala. Pripadniki starejše linije, ki se je do začetka 17. stoletja z bratoma Bernardinom II. (1566–1624) in Jurijem Andrejem (po 1566–1628) razdelila

Geschichte der Herberstein, zv. III, str. 20, 23–24, 34, 37, 174–179 in 181–183; Wißgrill, *Schauplatz*, str. 253.

¹⁸ Naschenweng, *Der landständische Adel*, zv. I, str. 8.

¹⁹ Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 37, 46–47 in 314.

²⁰ Prav tam, str. 136–137 in 314; Kosi, *Spopad za prehode proti Jadranu*, str. 203; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 278–279; Wakounig, O poreklu Žige Herbersteina, str. 47.

²¹ Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 314.

na starejšo in mlajšo vejo, so do zadnje četrtine 17. stoletja delovali po načelu primogeniture. Pri starejši veji je najstarejši (živeči) sin podedoval oz. užival matično posest z gradom Herberstein, pri mlajši veji pa pozneje (od leta 1670) posest Grafenort v Šleziji. S smrtjo Janeza Leopolda Erdmana (1659–1729) je mlajša veja po moški strani izumrla, uživanje tamkajšnjega fidejkomisa pa je prešlo na starejšo vejo.²²

Andrejeva ali mlajša linija se je za razliko od starejše že v 16. stoletju razcepila na številne glavne in nato stranske veje, ki so se imenovala po večjih ali manjših gospostvih, posestvih, gradovih in dvorcih, kjer so (sprva) živele. Kot osnova za oblikovanje stranskih vej so služila gospostva, ki so postala last Herbersteinov bodisi z nakupom bodisi kot dota. Iz Andrejeve mlajše linije so pozneje izšle glavne veje na Hrastovcu, Lankowitzu, Neubergu, Pusterwaldu, Sierndorfu, t. i. posebna veja, starejša in mlajša spodnjeavstrijska veja ter veji na Viltušu in Betnavi. Za razvejanje mlajše linije je zaslužen že Jurij V. (1501–1560) z Lankowitza, prvi štajerski deželni glavar iz rodbine Herberstein. Njegova sinova Leopold (ok. 1532–1606) in Jurij Rupert (ok. 1540–1612) sta začetnika dveh novih vej; prvi je ustanovitelj štajerske v Pusterwaldu, drugi pa sierndorfske v Spodnji Avstriji. Janez (II.) (1472–1535), stric Jurija V., je po letu 1525 osnoval glavno vejo na štajerskem Neubergu, ki je izumrla leta 1690. Jurij Andrej (1514–1543), mlajši brat Jurija V., je ustanovitelj t. i. posebne veje, ki je po moški strani izumrla po letu 1645. Mlajšo linijo je dodatno razvejal najmlajši brat Jurija V., Jurij Sigmund (1518–1578) s štajerskega gospostva Lankowitz. V njegovem zakonu z Marušo pl. Pötschach se je rodilo pet sinov: Sigmund Friderik (1549–1620), Janez Friderik (1554–1615), Jurij Krištof (1556–1613), Jakob Franc (1557–1600) in Volf(gang) Viljem (1561–ok. 1618). Najstarejši sin je nadaljeval lankoviško vejo, ostali pa so začetniki novih: hrastovške, viltuške, mlajše spodnjeavstrijske in betnavske. Nekatere od njih so se pozneje dodatno razvejale, vse pa so naposled po moški strani odmrle: lankoviška leta 1814, hrastovška leta 1813, viltuška leta 1727 ali 1735, mlajša spodnjeavstrijska leta 1719/20 in betnavska leta 1737. Mlajša linija je naposled izumrla v vseh svojih vejah. Njen zadnji moški predstavnik je po spletu okoliščin bil Karel Jožef grof Herberstein (1763–1837), stolni kanonik v Salzburgu, Freisingu in Osnabrücku. Zadnja ženska predstavnica mlajše linije je bila njegova mlajša sestra Marija Antonija, poročena grofica Batthyány (1766–1838), ki je umrla zgolj leto za njim.²³

²² Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 314–315; PMPO, inv. št. G 164 g, Rodovnik Herbersteinov iz začetka 20. stoletja.

²³ PMPO, inv. št. G 164 g, Rodovnik Herbersteinov iz začetka 20. stoletja; Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 231–233 in 315; Naschenweng, *Der landständische Adel*, zv. I, str. 506–507 in 523; Wißgrill, *Schauplatz*, str. 295.

V obdobju protestantizma so bili Herbersteini eden od stebrov reformirane vere zlasti na Štajerskem. Po postopnem uveljavljanju deželno knežjega absolutizma in zatrtju protestantske vere (do leta 1630) so se nekateri njeni predstavniki z ozemlja monarhije izselili, pretežno v »svobodna« mesta Svetega rimskega cesarstva (denimo v Nürnberg, Ulm, Regensburg, Augsburg), medtem ko jih je večina sprejela reformirano katoliško vero. Številne plemiške rodbine tega časa so se v tem prelomnem obdobju razvevale na protestantsko in katoliško vejo, tako da rodbinska posest pogosto ni padla v tuje roke. Nekateri člani rodbine Herberstein, ki so se zaradi protestantske vere izselili iz habsburških dednih dežel, so se uveljavili v Beneški republiki, na Ogrskem, Saškem in današnjem Poljskem. Zatrtje protestantizma je bil eden od glavnih razlogov za zaton in pozneje izumrtje do tedaj vplivne lankoviške rodbinske veje, ki je vrhunec doživljala pod baronom Sigmundom Friderikom (1549–1620), tretjim štajerskim deželnim glavarjem iz rodbine Herberstein.²⁴

Nedeljivost in dednost rodbinskega premoženja, zlasti posesti, so (za)ščitili fidejkomisi. Pri Herbersteinih je bila še pred ustanovitvijo fidejkomisov v veljavi dedna pogodba iz leta 1427, s katero je bilo dogovorjeno, da je vrhovni nosilec fevdov vedno najstarejši rodbinski član, da so članice rodbine iz dedovanja nepremičnin izključene in da jim bo dediščina zmeraj izplačana v premičninah in denarju. Po pogodbi so člani ene linije ob prodajah ali zastavah posesti članov druge linije imeli predkupno pravico. Obsežna in donosna posest je starejši liniji in posameznim vejam mlajše linije omogočila lagodno življenje v habsburških dednih deželah in drugod. O njihovem bogastvu še danes pričajo številni gradovi, dvorci, palače in hiše v Avstriji, na Češkem, Poljskem, Sloveniji in drugod v Evropi, ki so nekdanj bili v njihovi lasti.²⁵

Enega prvih fidejkomisov rodbine Herberstein je v začetku 17. stoletja ustanovil Leopold (ok. 1532–1606) s Pusterwalda.²⁶ Vplivni Janez Maksimilijan st. (1601–1679) iz starejše glavne veje starejše linije je v drugi polovici 17. stoletja ustanovil fidejkomis, v katerega sta sodili matično gospostvo Herberstein in gospostvo Neuberg z vsem pripadajočim ter hiša znotraj Pavlovih vrat (Paulustor) blizu Karmeliterplatzja v mestu Gradec. Pozneje sta vanj spadali še gospostvi Stubenberg in Authal.²⁷ Izvorni grad je ostal, kot že omenjeno na začetku tega prispevka, v lasti rodbine Herberstein do danes. Franc Karel Leopold (1712–1789), poslednji pripadnik pusterwaldske rodbinske veje,

²⁴ Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 315.

²⁵ Prav tam, str. 37 in 316; Zadravec, *Rodbina Herberstein*, str. 216; Kumar, *Geschichte der Herberstein*, zv. I, str. 66–70.

²⁶ StLA, LR 391, H. 1, fol. 10r.

²⁷ Prav tam, LR 404, H. 2, fol. 72v; Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 68–69 in 316.

je z oporoko ustanovil fidejkomis, v katerega je vključil gospodstvo z dvorcem Eggenberg in graško mestno palačo (danes Palais Herberstein) z vsemi pripadajočimi premoženji.²⁸ Janez Friderik grof Herberstein (1626–1701) iz šlezijske veje je leta 1699 ustanovil fidejkomis za gospodstvo Grafenort v tedanji Češki oz. Gornji Šleziji, danes Poljski. Po izumrtju mlajše veje starejše linije v Šleziji leta 1729 je uživanje fidejkomisa pripadlo njeni starejši veji. Ferdinand Ernest iz glavne veje v Spodnji Avstriji (Matzen) je z oporoko iz leta 1691 želel ustanoviti fidejkomis za obsežna posestva v Spodnji Avstriji, na Češkem in Moravskem. Po določilih oporoke bi ga uživali njegovi sinovi in njihovi potomci, po izumrtju v moški liniji pa bi pripadel ostalim moškim predstavnikom te spodnjeavstrijske rodbinske veje. Pravda oz. boj za njegovo dediščino se je končal na prelomu novega stoletja: po cesarski odločbi iz leta 1700 je bil ustanovljen močno okrnjen fidejkomis, sestavljen zgolj iz gospodstev Třešť na Moravskem in Illmau v Spodnji Avstriji (ob češki meji), medtem ko so ostala posestva in gospodstva postala alodialna, tj. svobodna in prosta vseh obveznosti.²⁹

Leopold grof Herberstein (1655–1727), bržčas zadnji moški predstavnik viltuške veje, je po smrti oporočno ustanovil fidejkomis, ki ga je po načelu primogeniture podedoval mladoletni Janez Ernest ml. (1709–1780) iz mlajše stranske veje starejše glavne veje starejše ali Jurijeve linije. Kaj točno je k fidejkomisu spadalo, ni povsem znano. Zagotovo je vanj sodila knjižnica Janeza Ferdinanda ml. grofa Herbersteina (1663–1721), vnuka znamenitega Janeza Maksimilijana st. iz starejše glavne veje na Herbersteinu, ki je bila v fidejkomis trajno vključena pred 28. avgustom 1728. Na fidejkomis je bilo vezano precejšnje premoženje, saj je bilo mladoletnemu Janezu Ernestu ml. po sodni obravnavi pripisanih več kot 170.000 goldinarjev.³⁰

²⁸ Zasebni arhiv Hannsa Christopha Herbersteina; Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 299 in 316–317.

²⁹ Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 219 in 316; Wurzbach, Herberstein, Ferdinand Ernst, str. 330; Kumar, *Geschichte der Herberstein*, zv. III, str. 117–118; Wißgrill, *Schauplatz*, str. 290–291.

³⁰ StLA, LR 406, H. 1, fol. 10r; prav tam, H. 3, fol. 237r in 252v; prav tam, LR 415, H. 1, fol. 2r–3r; Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 65, 68, 74–76, 110–111 in 316–317. Janez Ferdinand ml. je leta 1709 postal veliki redovni mojster nemškega jezika na Malti, leta 1715 pa cesarski podmaršal. Istega leta je naročil izdelavo dopolnjene genealogije Herbersteinov v tehniki bakroreza. Leta 1718 se omenja kot zemljiški gospod Lankowitza in Novigrada na Dobri (zahodno od Karlovca), veliki mojster malteškega reda in komtur balij v Sv. Jožefu in Marii Pulst, cesarski pravi tajni svetnik, komornik in podpredsednik notranjeavstrijskega dvornega vojnega sveta. Domnevno je umrl marca 1721 v Gradcu, vendar njegovega mrliskega vpisa ni najti (Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 75–76). Proces vključitve njegove knjižnice v okvir herbersteinskega fidejkomisa se je

Konec 19. stoletja je Johann Josef grof Herberstein (1854–1944) po materi Mariji Tereziji prejel v uživanje t. i. denarni fidejkomis grofov Proskau (*gräflich Proskau'sche Geldfideikommiß*). Kot uživalcu tega fidejkomisa mu je cesar Franc Jožef leta 1896 izdal avstrijsko potrditev, s čimer je lahko priimek Herberstein združil z imenom in grbom izumrle rodbine Proskau.³¹ Johann Josef je rodbinsko ime Proskau združil s svojim zato, da bi bili do fidejkomisa v prihodnje upravičeni njegovi potomci. Fidejkomis je bil ustanovljen leta 1696 na podlagi oporoke Jurija Krištofa grofa Proskaua ter je tedaj obsegal gospodstvu Prószków (nem. Proskau) in Chrzelitz v vojvodini Opole (nem. Oppeln) v Šleziji. Po izumrtju po moški strani je pod pogojem, da je moški dedič sprejel rodbinsko ime Proskau, pripadel potomcem obeh spolov njegovih treh hčera. Po izumrli rodbini Proskau je fidejkomis leta 1769 podedoval tretji knez iz rodbine Dietrichstein. Njen sedmi knez je leta 1802 postal dedič zadnjega grofa Leslieja, tako da je ta veja nato nosila ime Dietrichstein-Proskau-Leslie. Po moški strani je izumrla leta 1864 s smrtjo desetega kneza Jožefa Franca, očeta Marije Terezije, ki se je leta 1849 poročila z Janezom Friderikom grofom Herbersteinom.³²

Čeprav je majorat oz. fidejkomis varoval rodbinsko premoženje, je slabo gospodarjenje dveh Herbersteinov od konca 18. stoletja povzročilo poplačilo upnikov z odprodajo posestev. Jožef Janez Nepomuk (1727–1809) iz spodnje-avstrijske glavne veje z Matzna je po letu 1753 upravljal majorat s posestvi v Spodnji in Zgornji Avstriji, na Češkem in Moravskem. Bil je lastnik obsežnih gospodstev in posestev Illmau, Dobersperg, Ottenschlag, Grafenschlag, Brunn am Wald, Lichtenau, Allentsgschwendt, Roßbach, Neudegg, Eppenbergr, Třešť in Landštejn. Od vseh se je pretežno posvečal gospodstvu Třešť, kjer je ogromne vsote denarja namenil za vzpostavitev in obratovanje rudnika srebra. Obrat se je izkazal za nedonosnega in Jožef Janez si je nakopal visoke dolgeve, zato je cesar Jožef II. z odlokom dovolil razdrobitev majorata. Za poplačilo upnikov so bila naposled odprodana vsa posestva z izjemo Třešťa in Landštejna. Jožef Janez, ki je bil v veliki meri odgovoren za padec blagostanja svojega številnega potomstva in rodbinske veje z Matzna, je umrl leta 1809.³³

morda zavlekel, ker ni imel potomcev. O Janezu Ferdinandu ml. podrobneje Dauber, *Die steirischen Malteser-Ritter*, str. 154–159.

³¹ Potrdilo mu je bilo uradno izdano v začetku leta 1897 (OeStA, AVA Adel, HAA, AR, Herberstein, Jožef [...] [s. l.] 1897, fol. 1–36; Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 92–93 in 317).

³² Naschenweng, *Der landständische Adel*, zv. I, str. 507 in 510; Dietrichstein, 2024.

³³ Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 230–232 in 317; Naschenweng, *Der landständische Adel*, zv. I, str. 523; Kumar, *Geschichte der Herberstein*, zv. III, str. 123; Wißgrill, *Schauplatz*, str. 295.

Janez Hieronim (1772–1847) iz starejše linije na Herbersteinu se je leta 1795 poročil z Marijo Henrieto Valburgo Johano grofico Salm-Neuburg (1775–1815), glavno očetovo dedinjo, po kateri je podedoval obsežno gospostvo Velike Opatovice (češ. Velké Opatovice) na Moravskem. Po smrti očeta Janeza Gundakerja II. († 1810) je na Štajerskem podedoval fidejkomisna gospostva Herberstein, Neuburg in Stubenberg, v tedanji Prusiji gospostvo Grafenort (danes Gorzanów) v grofiji Kłodzko (danes poljsko vojvodstvo Spodnja Šlezija), postal pa je tudi lastnik gospostva Eggenberg. Nesreča in lahkovernost do ljudi, nevrednih zaupanja, sta njegovo ogromno premoženje tako zdesetkali, da so se posestva znašla v velikih dolgovih.³⁴

Vez med grofi Herbersteini in današnjimi slovenskimi deželami je do začetka 19. stoletja oslabela. Rodbinske glavne in stranske veje, katerih člani so živeli na današnjem slovenskem ozemlju, so do tedaj bodisi izumrle ali pa so tukajšnja posestva prodale oz. izgubile zaradi dedovanja. Ta vez se je ponovno okrepila od konca 19. stoletja. Nov zagon je prinesla poroka Janeza Friderika (1810–1861), tretjega sina zgoraj omenjenih Janeza Hieronima in Marije Henriete iz starejše linije. Janez Friderik se je leta 1849 poročil z izjemno bogato dedinjo Marijo Terezijo princeso Dietrichstein-Proskau-Leslie (1822–1895). V zakonu se je rodilo šest potomcev, pet hčera in sin. Ta mlajša podveja starejše linije se je po zaslugi edinega sina Johanna Josefa (1854–1944) od leta 1897 imenovala Herberstein-Proskau.³⁵ Do konca druge svetovne vojne so bili lastniki posesti na današnjem slovenskem ozemlju zgolj pripadniki te podveje.³⁶

Johann Josef je po materi podedoval gospostvo Gornji Ptuj s ptujskim gradom in Ristovec pri Ptuj, v začetku 20. stoletja pa je za mlajše sinove nakupil še gospostva Vurberk, Ravno polje in Hrastovec; gospostvi Vurberk in Hrastovec sta nekdanje bili v rokah Herbersteinov. Maria Anna je konec leta 1918 po ločitvi od Johanna Josefa kupila veliko posest Novi Šalek pri Velenju, ki jo je imela do smrti leta 1944. Na Vurberku je bil po prvi svetovni vojni urejen sanatorij za pljučne bolnike (od leta 1921 ruski Rdeči križ),³⁷ na Hrastovcu

³⁴ Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 83–85 in 318–319; Wurzbach, Herberstein, Johann Hieronymus, str. 337; Kumar, *Geschichte der Herberstein*, zv. II, str. 43–45; Wißgrill, *Schauplatz*, str. 304.

³⁵ Podrobneje o tem zgoraj, pri omembi t. i. denarnega fidejkomisa grofov Proskau (gl. opombo 31).

³⁶ Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 90–104 in 319; Herberstein, *So war's*, str. 54–57.

³⁷ Prav tam, str. 318; Herberstein, *So war's*, str. 4–5 in 12–13; Medved, *Pogled skozi objektiv*, str. 5, 15 in 19; Poles, Novošaleško perutninarstvo, str. 139 in 142; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 136, 282, 311 in 376.

pa so bili med letoma 1925 in 1935 prostori otroškega doma in realne gimnazije ruskih beguncev (Ruski otroški dom in realna gimnazija Ponoviče v Hrastovcu).³⁸ Ravno polje je moral Johann Josef leta 1932 po agrarni reformi deloma kot odpravnino prepustiti nekdanjemu dolgoletnemu ravnopoljskemu upravitelju Josipu Muzeku.³⁹ Agrarna reforma v novi jugoslovanski kraljevini po prvi svetovni vojni je Herbersteinom nasploh prinesla razlastitev dela posesti, zato so se vrstili nakupi, zakupi in prodaje. Do njih je prihajalo v času, ko so politično sfero na ozemlju nekdanje Spodnje Štajerske pretresali nacionalni boji in nezaupljivost do t. i. tujcev oz. tujerodcev. Herbersteini so se kot večina liberalno usmerjenega plemstva izrekli za nemško stran, kar je našlo odmev na koncu druge svetovne vojne in po njej. Ker so bili na gradu Vurberk v času druge svetovne vojne prostori nacistične politične šole oz. sedež SS divizije, so ga 23. februarja 1945 bombardirala zavezniška letala.⁴⁰ Tedanjega vurberškega lastnika, Johanna Hubertusa (1905–1945), četrtega sina Johanna Josefa, naj bi v prvi polovici maja 1945 ubili partizani.⁴¹ V hrastovski grad so med drugo svetovno vojno umaknili predmete Mestnega muzeja Maribor (danes Pokrajinski muzej Maribor).⁴² Od leta 1944 je bil hrastovski lastnik Johann Gundeger (1902–1961), tretji sin Johanna Josefa. Johann Gundeger se je malo pred koncem druge svetovne vojne z družino umaknil v Gradec, v nekdanjo očetovo palačo na Leonhardstraße. Lastnik ptujskega gradu, drugi sin Johann Josef ml. (1898–1971),⁴³ je bil po koncu vojne zaprt v zaporih na Ptuju in v Mariboru, njegova žena pa v taborišču na Hrastovcu. Proti koncu leta 1945 so bili Herbersteini, podobno kot drugi t. i. tujci, izgnani iz Jugoslavije.⁴⁴ Njihova posest na Slovenskem je bila na podlagi sklepov Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (Antifašistično vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije; AVNOJ) nacionalizirana.⁴⁵

³⁸ Pulko, Šolski sistem ruskih emigrantov, str. 98–99; Košak, Slikarske zbirke grofov Herberstein, str. 114.

³⁹ SI_ZAP/0407, Vleposest Ravno polje, šk. 1, Pogodba z 19. 11. 1931.

⁴⁰ Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 104 in 318; Toš, Vurberški Stubenbergi, str. 160; Herberstein, *So war's*, str. 55; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 376.

⁴¹ Domnevno je bil ubit 10. maja 1945 v gozdu nekje pri Vurberku. Za mrtvega je bil uradno razglašen 31. decembra 1950. Njegov nagrobnik je na vurberškem pokopališču (Graz-St. Leonhard, RMK 1903–1917, str. 81; Herberstein, *So war's*, str. 55; Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 104).

⁴² Za podatek se zahvaljujem Tini Košak.

⁴³ Najstarejši sin, Johann Friedrich (1895–1965), je podedoval fidejkomis na Češkoslovaškem (Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 97).

⁴⁴ Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 100–103 in 318; Herberstein, *So war's*, str. 33, 54–57, 145, 158 in 162–165; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 136.

⁴⁵ Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 318; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 376.

Od osmih otrok Johanna Josefa in Marie Anne so si družine ustvarili štirje sinovi. Njihovi potomci danes poleg Avstrije živijo še v Franciji, Grčiji, Južni Afriki, Avstraliji in ZDA. Družinska grobnica je na pokopališču St. Leonhard v Gradcu.⁴⁶

Še bolj se je do danes razvejala starejša podveja starejše linije. Matičnega gradu po koncu druge svetovne vojne za razliko od bližnjega Schielleitna, župnišča St. Johann bei Herberstein in tamkajšnje šole ni zasedla vojska Rdeče armade. Po Janezu Hieronimu (1772–1847) je glavno vejo na matičnem gradu nadaljeval Janez Henrik (1804–1881), za njim pa Janez Sigmund (1831–1907). Zadnjemu je kot senior družine sledil sin Johann Heribert (1863–1940), temu pa njegov vnuk, Johann Otto ml. (1937–1994). Ta se je poročil trikrat, trije potomci – dve hčerki in sin – so iz njegovega drugega zakona. Edini sin iz tega zakona je trenutni senior družine. Člani starejše podveje so povečini pokopani v družinski grobnici cerkve sv. Nikolaja v Stubenbergu in družinski grobnici cerkve St. Johann bei Herberstein.⁴⁷

VIRI

Arhivski viri

OeStA – Österreichisches Staatsarchiv, Dunaj, Allgemeines Verwaltunsarchiv (AVA), Adelsarchiv (Adel), Reichsadelsakten (RAA), Hofadelsakten (HAA), Allgemeine Reihe (AR), Karton (K.) 359 Herberstein–Herberstorff, Herberstein, Jožef, združitev grba in imena z rodbino Proskau [...] [s. l.] 1897, fol. 1–36.

PMPO – Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož, inventarna številka (inv. št.) G 164 g, Jacob Bruynel, Josef Bartholomey Breni in drugi: Rodovnik rodbine Herberstein, 12 bakrorezov (Rodovnik Herbersteinov iz začetka 20. stoletja).

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Justiz-, Finanz- und Sicherheitsbehörden, Justiz, Oberste Gerichtsstellen, Landrecht, Altes Landrecht (LR), Kartoni 391, 404, 406 in 415 z ustreznimi fascikli (Heft = H.) (Herberstein).

ZAP – Zgodovinski arhiv na Ptuj, SI_ZAP/0407, Veleposest Ravno polje, 1773–1941, Škatla (šk.) 1, Pogodba z 19. novembra 1931.

Zasebni arhiv Herberstein, Hanns Christoph. Lannach, Avstrija.

Spletni viri

Dietrichstein, 2024. *Dietrichstein (Adelsgeschlecht)*. Dostopno na: <[https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/Dietrichstein_\(Adelsgeschlecht\)](https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/Dietrichstein_(Adelsgeschlecht))>, 25. avgust 2024.

⁴⁶ Zasebni arhiv Hannsa Christopha Herbersteina; Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 97–98 in 101–105; Herberstein, *So war's*, str. 55–56.

⁴⁷ Zasebni arhiv Hannsa Christopha Herbersteina; Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*, str. 83–90.

- Graz-St. Leonhard. Rojstna oz. krstna matična knjiga (RMK) župnije Graz-St. Leonhard, 1903–1917. Dostopno na: <<https://data.maticula-online.eu/sl/oesterreich/graz-seckau/graz-st-leonhard/406/?pg=82>>, 29. julij 2024.
- Wien-St. Michael. Mrliška matična knjiga (MMK) župnije Wien-St. Michael, 1804–1824. Dostopno na: <<https://data.maticula-online.eu/sl/oesterreich/wien/01-st-michael/03-11/?pg=186>>, 29. julij 2024.

LITERATURA

- Allmer, Gottfried: *Stubenberg am See: größte Vielfalt auf kleinstem Raum in der Oststeiermark*. Stubenberg: Gemeinde, 1997.
- Dauber, Robert L.: *Die steirischen Malteser-Ritter Frà Johann Josef, Frà Ferdinand und Frà Karl Leopold von Herberstein: Seekapitäne und kaiserliche Offiziere*. Wien: R. L. Dauber, 2004.
- Grahornik, Matjaž: *Genealogija rodbine Herberstein s posebnim poudarkom na spodnještajerskih vejah* (doktorska disertacija). Maribor: Univerza v Mariboru, 2021.
- Hartmann, Gerhard: *Die Kaiser des Heiligen Römischen Reiches*. Wiesbaden: Marix Verlag, 2008.
- Herberstein, Hanns Christoph: *So war 's: Erinnerungen aus meinem ziemlich bewegten Leben*. Lannach: samozaložba, 2019.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi: Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: DZS, 1997.
- Kosi, Miha: *Spopad za prehode proti Jadranu in nastanek »dežele Kras«: Vojaška in politična zgodovina Krasa od 12. do 16. stoletja*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2018.
- Košak, Tina: Slikarske zbirke grofov Herberstein: Zbirki Janeza Ernesta I. in Janeza Ernesta II. v Gradcu in gradu Hrastovec. *Acta historiae artis Slovenica (AHAS)*, 20/1, 2015, str. 97–137.
- Kumar, Joseph August: *Geschichte der Burg und Familie Herberstein*. Zv. I–III. Wien: Carl Gerold, 1817.
- Medved, Mateja: *Pogled skozi objektiv družine grofov Herberstein in Proskau: evideniranje fotografskega in arhivskega gradiva grofov Herberstein in Proskau iz dveh zasebnih zbirk*. Velenje: Muzej Velenje, 2016.
- Nared, Andrej: *Dežela – knez – stanovi: Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*. Thesaurus memoriae, Dissertationes 7. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 2009.
- Nared, Andrej; Baumkircher, Andrej, baron (okoli 1420–1471). *Novi Slovenski biografski leksikon*, zv. 2: B–Bla (ur. Barbara Šterbenc Svetina et al.). Ljubljana: Založba ZRC, 2017, str. 195–197.
- Naschenweng, Hannes Peter: *Der landständische Adel im Herzogtum Steiermark: Ein genealogisches Kompendium*. Zv. I: Abele bis Juritsch; zv. II: Lachawitz bis Zwickl. Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs 43/1 in 43/2. Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 2020.
- Pirchegger, Hans: Die Anfänge des Hauses Herberstein. *Blätter für Heimatkunde*, 10/1, 1932, str. 6–16.

- Pirchegger, Hans: *Landesfürst und Adel in Steiermark während des Mittelalters. 2. del: Die Stubenberger, ihre Zweige, ihr Besitz und ihre bedeutendsten Dienstmannen*. Graz: Historische Landeskommision für Steiermark, 1955.
- Poles, Špela: Novošaleško perutninarstvo Velenje M. A. Gr. Herberstein. *Kronika*, 61/1, 2013, str. 139–150.
- Posch, Fritz: Die Herkunft der Herbersteiner. *Blätter für Heimatkunde*, 24/2, 1950, str. 35–45.
- Pulko, Radovan: Šolski sistem ruskih emigrantov v Sloveniji med obema vojnama. *Monitor ISH*, 16/1, 2014, str. 87–106.
- Purkarthofer, Heinrich: Herberstein in Kriegsdiensten. *Krieg und Frieden. Eine oststeirische Kleinregion im Spannungsfeld der großen Politik* (ur. Albin Fuchs). St. Johann bei Herberstein: Gemeinde, 1998, str. 37–52.
- Purkarthofer, Heinrich: Geschichte der Familie Herberstein. *Die Steiermark: Brücke und Bollwerk*. Katalog der Landesausstellung. Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs 16 (ur. Gerhard Pferschy in Peter Krenn). Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 1986, str. 529–530.
- Rajakovics, Emil von: Gab es eine Friedauer Linie der Herbersteiner? *Adler – Zeitschrift für Genealogie und Heraldik*, 5 (XIX)/9, 1960, str. 121–126.
- Toš, Maja: Kako so vurbeski Stubenbergi zaznamovali svoj življenjski prostor. *Kronika*, 64/2, 2016, str. 147–164.
- Wakounig, Marija: »... hab ich teutsch und windisch gelernnet ...«: O poreklu in kulturnih koreninah Žige Herbersteina. *Zgodovinski časopis*, 59/1–2, 2005, str. 45–55.
- Wißgrill, Franz Karl: *Schauplatz des Landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an, bis auf jetzige Zeiten*, zv. 4. Wien: Johann Karl Schuender, 1800.
- Wurzbach, Constant von: Herberstein, Ferdinand Ernst. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, zv. 8: Hartmann–Heyser. Wien: Universitäts-Buchdruckerei von L. C. Zamarski, 1862, str. 330.
- Wurzbach, Constant von: Herberstein, Johann Hieronymus. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, zv. 8: Hartmann–Heyser. Wien: Universitäts-Buchdruckerei von L. C. Zamarski, 1862, str. 337.
- Zadavec, Dejan: Rodbina Herberstein in njen najznamenitejši član Žiga baron Herberstein. *Gratae posteritati: študijska izdaja* (ur. Mira Petrovič in Matjaž Neudauer). Ptuj in Maribor: Knjižnica Ivana Potrča in Umetniški kabinet Primož Premzl, 2014, str. 206–231.
- Zahn, Joseph von: Das Familienbuch Sigmunds von Herberstein: Nach dem Originale herausgegeben. *Archiv für österreichische Geschichte*, 39, 1868, str. 293–416.

The Herberstein Family from the Middle Ages to the Present

Summary

The Herbersteins are one of the most illustrious Styrian noble families. They belong to the so-called old nobility (*Uradel*) because they are found in sources

from the end of the thirteenth century. In the first two centuries, their founder Otto and his successors were ministerials and then vassals of a powerful Styrian family, the Lords of Stubenberg, and later they (also) served the Lords of Ptuj, the Archbishopric of Salzburg, and the dioceses of Seckau, Gurk, and Bamberg. Their military service gradually brought them great prestige, and at the beginning of the fifteenth century they entered the service of provincial princes. By the second half of the fifteenth century, the Habsburgs had consolidated their position as provincial princes, and the Herbersteins' loyalty to them became virtually self-evident.

Under the auspices of the Habsburgs, they gradually assumed important tasks and services in the provincial administration, the military, and diplomacy, which brought them greater prestige and also financial security, which was the basis of their later power. Herberstein Castle is symbolic of the family's gradual ascent on the social ladder. The original building was simply a fort, which was rebuilt into a larger fortress. Later it was extended by a palace and, in the late Middle Ages, by a hillfort. In the sixteenth century, it was strengthened with a defence system, and a century later it was rebuilt into a powerful residential castle, to which a large park and an orangery were added. Herberstein Castle has remained in the hands of the family to this day.

In 1427, the family was divided by a hereditary contract between the brothers Georg II and Andreas into two lines, the elder and the younger. The two lines experienced different fates. Only the senior branch of the elder line from Herberstein Castle, which has branched out considerably since the nineteenth century, has been preserved until today.

Throughout this time, the Herbersteins rendered loyal services to the emperors, which did not go unnoticed. In 1537, they were elevated to the rank of barons and thus to a higher rank of the Austrian nobility. In 1522, Emperor Charles V confirmed the refinement of their coat of arms, which became very special with the images of the king, the Holy Roman emperor, and the prince of Moscow. Their coat of arms was later improved several times. This happened when they were elevated to the rank of counts (in 1644 for the senior branch of the elder line; in 1656 or 1659 for the junior branch of the elder line and the majority of the (distant) relatives from the younger line; in 1710 the entire family was granted the title of imperial count) and when their coat of arms was joined with the coats of arms of the Moltke family (after 1780) and the Proskau family (in 1897).

Practices and Problems of Censorship in Inner Austria between Centralism and Federalism, circa 1780–1809

ANDREAS GOLOB*

ABSTRACT

This article extends the current focus of research on literature and political affairs in Habsburg eighteenth-century censorship toward practical, administrative, and economic aspects and the periodical press, using material that survived in Inner Austrian archives, especially at the State Archive of Trieste. In particular, the limits of Habsburg censorship and the interplay between central and provincial authorities are elucidated.

KEYWORDS

Trieste, Inner Austria, Enlightenment, pre-March era, censorship

IZVLEČEK

Prispevek razširja dosedanje težišče raziskav literature in političnih zadev v habsburški cenzuri 18. stoletja na praktične, upravne in gospodarske vidike ter na periodični tisk, pri čemer uporablja gradivo, ki se je ohranilo v notranjeavstrijskih arhivih. Posebej so pojasnjene meje habsburške cenzure ter medsebojni vplivi med osrednjimi in deželnimi oblastmi.

KLJUČNE BESEDE

Trieste / Trst, Notranja Avstrija, razsvetljenstvo, predmarčna doba, cenzura

Introduction

This article takes into account political, sociocultural, and economic dimensions in its approach. An overview of the literature shows that socioeconomic aspects and the periodical press as one of their major media have remained largely uncharted. The same is true of Inner Austrian archival sources that rest in storage largely untouched. Against this background, Inner Austrian examples show the problems of provincial and centralised censorship in general. A close look at the special case of Habsburg Trieste provides an informative stress test for this system and its practices. In broad and abstract terms, censorship practices are understood as control mechanisms of information flows that were exercised not only in the past, but also today.¹ Circulation of information

* Andreas Golob, PhD, University of Graz, University Archives; e-mail: an.golob@uni-graz.at; ORCID: 0000-0001-8482-0054

¹ Cf. for a broad and pointed perspective: Burt, (Un)Censoring.

is necessary for sociocultural discourse. Access to information integrates social groups, and it is also a precondition for individual decision-making.² High-level transparency of legal and political actions, of administrative and executive bodies, characterises “liberal” governments, to use a term from nineteenth-century classical political theory; to a certain extent, this aim also applies to Enlightened theory.³ The same is true for communication in business and in the market economy as a whole.⁴ In contrast, restrictions certainly occur when military risks threaten borders as well as people, and when the security of the state and society is at stake.⁵ Moreover, regimes and interest groups strive to limit information to obtain advantages in economic competition or to restrict education and cultural participation along the lines of class, confession, and gender or between linguistic majorities and minorities, and to get rid of critical minds.⁶

Research on Habsburg censorship set in in the waning days of the pre-March era. Wiesner’s early deliberations⁷ could still draw on the communicative memory of late eighteenth-century discourse and experience. They are personal and politically motivated, and they must be read as a sociopolitical and sociocultural manifesto, but they deserve to be mentioned because they helped create the myth of “liberal” Josephinian censorship. Gnau’s comprehensive doctoral thesis⁸ profited from the advantage of being able to use the central censorship archives before they were destroyed in political upheaval in 1927.⁹ Probably due to this loss, the next important contribution came from the former Austrian Netherlands.¹⁰ After the Second World War, these findings were compared with Hungary, where the revolt against Josephinian reforms also resulted in early restrictions.¹¹ It is an undisputable merit of this study to have conceived the central and federal dimensions of Habsburg censorship precisely for the first time. Moreover, the author examined not only censorship, but also prerogative¹² – the twin sibling of censorship, so to speak. At approximately the same time, the Austrian refugee Ernst Wangermann

² Cf., e.g., the confession building in the early modern period: Plachta, *Zensur*, pp. 56–64.

³ Siemann, *Zensur*, pp. 377–379.

⁴ Sandgruber, *Ökonomie*, especially pp. 227–231; Tortarolo, *Invention*, pp. 128–133.

⁵ Siemann, *Schutz*.

⁶ Cf. Bourdieu, *Soziologische Fragen*, and Hobohm, *Macht*; Becker-Cantarino, *Geschlechtszensur*; Marcus, *Censorship*; cf., e.g., for Heine: Siemann, *Zensur*, 369.

⁷ Wiesner, *Denkwürdigkeiten*.

⁸ Gnau, *Zensur*.

⁹ For some sort of an archaeology of the remains: Schembor, *Meinungsbeeinflussung*.

¹⁰ Puttemans, *Censure*.

¹¹ Sashegyi, *Zensur*, especially pp. 144–151.

¹² *Ibid.*, pp. 138, 141–142.

prepared his masterful volume on the transition from Joseph II to Francis II.¹³ He demonstrated that the latter's private records provide many opportunities to learn about censorship practices in the course of the prosecution of the Jacobins. In this connection, Zwitter-Tehovnik's doctoral thesis¹⁴ deserves to be mentioned. In describing Siegfried von Taufferer's (1750–1796) life, she also identified traces of censorship in the Carniolan state archives. Especially for Styria, but also for Inner Austria as a whole (for the period from 1784 to 1791), Kosch achieved an outline of regional censorship that concentrated on books and cited some causes célèbres.¹⁵

Current historiography once again received prominent input from outside contemporary Austria; namely, from Lavandier's overview of censorship ordinances.¹⁶ Bachleitner, Píša, Syrový, and Wögerbauer eventually set the state of the art by rediscovering distant and central archival sources.¹⁷ Focusing on literary censorship, they arrived at a sound interpretation of Habsburg censorship from Maria Theresa to 1848 in general. Research also resulted in a valuable database that includes books of all sorts.¹⁸ There are desiderata, however, because most quoted works concentrate on important events, persons, and more or less famous books. Approaches remain author-centred and work-centred. I go beyond this state of the art by focusing on administrative and economic, commercial, and financial details. Regarding media, there is a focus on newspapers and advertisements that have been neglected not only in Austrian historiography, but also in general.¹⁹ This dynamic field seems to be more rewarding than the more static book when it comes to limits of the censorship apparatus.

Inner Austrian archives offer substantial holdings to tackle these questions. The extraordinary Trieste holdings consist of fourteen boxes for the period from 1776 to 1808. Whereas five of them deal with commercial matters and state commissions, the majority contain records that densely document censorship practices.²⁰ In contrast, the relevant records of the Carniolan Provincial

¹³ Wangermann, *Joseph II.*

¹⁴ Zwitter-Tehovnik, *Wirkungen.*

¹⁵ Kosch, Bücherrevisionsamt.

¹⁶ Lavandier, *Livre au temps de Marie-Thérèse*; Lavandier, *Livre au temps de Joseph II et de Leopold II.*

¹⁷ Bachleitner, *Zensur.*

¹⁸ Bachleitner et al., *Verpönt.*

¹⁹ Cf. Wilke, *Pressezensur*, especially p. 27, and also, symptomatically, the minor role of the periodical press in Eisenhardt, *Aufsicht*, pp. 13–14, 19, 33, 49, 53, 102–104, 107–109, 116, 123, 126, 128–130, 153.

²⁰ ASTs, Governo, boxes 156, 962–965; 42, 954–961. In addition, box 1219, which contains miscellaneous content on cultural affairs, is relevant.

Archives were nearly totally annihilated in 1867 by a civil servant that deemed most of the materials from 1784 to 1809 to be “useless”,²¹ which was certainly true from the practical administrative standpoint at his time. The Styrian Provincial Archives also only host scant remains of records that are limited to one box for the period between the mid-1780s and 1808.²² However, its large collection of lists and catalogues of banned books contains the complete memory of censorship from the Theresian period through the pre-March era.²³ Finally, the Carinthian Provincial Archives provide two boxes that combine censorship records with documents from the board of education.²⁴ Interestingly, the focus is on economic and financial matters. In all the archives mentioned, indices and protocols survived and allow some insights even under the worst conditions of preservation.

Principles of Censorship

Continuities and evolution prevailed from the last years of Maria Theresa into the pre-March era. There were three major legal texts that actually summed up the state of affairs in 1781, 1795, and 1810.²⁵ Between these significant steps, various amendments modified each earlier version until it seemed necessary to combine the additions into a coherent new law. The administrative shift to the police in 1801 certainly has an iconic dimension,²⁶ but it is conspicuous that the police had already played a prominent role as an active supporter of censorship earlier (see below). Pre-censorship dominated most of the time. Only between 1787 and 1790 was it allowed to print books without prior consent. It is, however, not clear whether this regulation was valid throughout the Habsburg Monarchy or only in a limited number of dominions.²⁷ The wording of the 1790 instruction that ended this short episode²⁸ also suggests that post-censorship was restricted to books and not applicable to newspapers, advertisements, and prayers, which were not centrally censored in Vienna, but dealt with in the dominions. It is particularly important to understand this dual system of

²¹ AS 14, box 4, no. 5377 ex 1784.

²² StLA, Gubernium, box 40.

²³ StLA, Manuscript collection.

²⁴ KLA, Gubernium, boxes 182 and 183.

²⁵ Printed in: Bachleitner, *Zensur*, pp. 427–430, 431–438, 474–477.

²⁶ Cf. *ibid.*, p. 96.

²⁷ Cf. *ibid.*, pp. 69–70. Cf. for Britain as an early example of post-censorship with its specific problems: Winkler, *Nachzensur*.

²⁸ Bachleitner, *Zensur*, p. 431.

censorship in the metropolis on the one hand, and so-called “book revision” (*Bücherrevision*) as well as censorship of newspapers, advertisements, and prayers in the capital cities of the dominions on the other. Although gubernatorial censorship was commissioned to allow or ban newspaper content, commercial as well as private announcements, prayers, and, later on, also (potentially slanderous) brochures, hitherto unknown circulating books and monthly magazines had to be submitted to Vienna.²⁹ Regularly, circulating lists provided information about the central authority’s decisions.³⁰ It was one of Joseph II’s first innovations in 1781 that not only banned and tolerated titles were communicated, but also allowed publications. This would spare time because unnecessary correspondence between the provinces and the centre could be avoided.³¹ However, two recurring problems occurred in this system. First, provincial censorship and revision were usually entrusted to the head of the provincial board of education. This demanding core task did not leave much time for the laborious control of the printed word, and, as a rule, there was only one assisting and notoriously underpaid clerk with a limited intellectual scope. Second, this approach took precious time, which became increasingly unacceptable to the expanding book trade and its customers in the 1780s. The Prussian periodical *Olla Potrida* (1778–1797) is a rewarding example in this respect.³² Banned at the beginning of its publication due to the Austro-Prussian conflict, it was either permitted or tolerated from 1781 onward, and probably banned in the end³³ again. The time that passed between the release of a quarterly issue, or its first circulation in the monarchy, and the censorship decision differed widely. Whereas the authorities usually needed more than six months – and, in one case, even fourteen months – until 1781, the speed increased in the 1780s, and the procedure tended to be accomplished in three weeks to half a year. With the return of more severe censorship, especially after the French Revolution, longer intervals between six and ten months prevailed once again. As a detail, it is interesting that the title of this magazine was Italianised in an early case,³⁴ and this hints at the fact that the clerk that copied the lists had never heard of, let alone seen, the actual publication. Eventually, the administrative reorganisations in the period analysed also gave rise to problems. After the partition of the Inner Austrian provincial government in 1791, the new Carinthian provincial government had to wait

²⁹ Cf. Sashegyi, *Zensur*, pp. 67–88.

³⁰ On these lists in general: Marx, *Verbotslisten*.

³¹ ASTs, Governo, box 42, no. 602 ex 1780.

³² Based on data from StLA, Manuscript collection.

³³ The last entry, which stated the permission of the third quarter of 1797, was crossed out.

³⁴ *Ibid.*, manuscript no. 827.

three years until the complete catalogue of admitted, tolerated, and banned books from 1784 to 1791 arrived.³⁵

Censored content also showed consent over time. Like in all censorship regimes of the Enlightenment and pre-March period, three main offences provoked bans: blasphemous, anticlerical, and antireligious positions; criticism of rulers, states, the administration, and the military; and slander and indecencies of all kinds. Whereas defamation and obscenities were a matter of interpretation, there are considerable emphases and developments in the other two categories. As for religion, toleration brought a major shift in terms of content,³⁶ and conservative Catholic influence was generally rebutted.³⁷ However, as the Carinthian case most clearly demonstrates, this did not lead toward a relaxed relationship between Catholicism and Protestantism. Strict scrutiny of the Carinthian Protestants continued because they maintained excellent contacts with German centres of the book trade, which made them suspect in dispatches of illegal printed matter of any kind.³⁸ Regarding rulers, civil servants, and the military, the trend to tighten censorship set in with the revolt in the Austrian Netherlands (1787) and with the last Habsburg-Ottoman War (1788–1791). Newspaper censorship can most clearly elucidate this development. The Luxembourg *Journal historique et littéraire* shows the stages of escalation between journalism and censorship.³⁹ When early assaults against Habsburg rule occurred, the journalist was repeatedly admonished. At the beginning of 1788, however, the newspaper was the first domestic journal to be banned. Before that, only foreign newspapers that were published in enemy countries during wartime were forbidden. When Leopold II entered office, sedition and criticism against the Church, state, ruler, and legislation ranked considerably higher on the censorship agenda.⁴⁰ The military dimension was the most difficult because newspaper editors relied on military officers as correspondents, and they sent their letters through channels that were difficult to control.⁴¹ It took several years to curtail these informants' influence.⁴² In 1798, eventually, all newspaper articles on military affairs had to solely refer

³⁵ StLA, Index 1794, entry "Bücher Katalogen".

³⁶ Cf. Sashegyi, *Zensur*, pp. 194–206.

³⁷ Cf. Gnau, *Zensur*, pp. 71–112.

³⁸ Cf., e.g., KLA, Gestionsprotokoll 1792, nos. 82, 214, 2206, 3212 and 5832 ex 1792; KLA, Gestionsprotokoll 1793, no. 2348.

³⁹ Cf. Sashegyi, *Zensur*, pp. 144–145.

⁴⁰ Bachleitner, *Zensur*, pp. 72–73.

⁴¹ Golob, Skirmishes.

⁴² For early attempts: Sashegyi, *Zensur*, p. 147 (in the first year of the last Habsburg-Ottoman War); ASTs, Governo, box 954, no. 3812 ex 1790 (Leopold II).

to the semi-official *Wiener Zeitung*.⁴³ Similar regulations concerning current legislative and administrative reforms were decreed in 1802 and 1803.⁴⁴ It is probably noteworthy at this point that *Wiener Zeitung* was actually not used for propaganda, but primarily to communicate strictly censored and plain news about the Court, military operations, and promotions of all kind, and to rebut rumours. It was only at the onset of the disastrous War of the Fifth Coalition (1809) that the central government issued instructions to collect and publish examples of patriotic behaviour on a large scale.⁴⁵

The medial scope generally covered all public utterances. Theoretically, this had already been framed by Joseph von Sonnenfels (1732–1817), the chief Habsburg political philosopher, but only the censorship law of 1810 endorsed this practice officially,⁴⁶ after it had been exercised by ambitious censorship and revision officers. In 1790, for instance, tobacco tins with obscene pictures circulated in Styria,⁴⁷ and in 1793 a leading Graz copperplate engraver was accused of producing “offensive visiting cards”.⁴⁸ Three years later, the Klagenfurt revisor pursued a local inspection in the main hall of a bourgeois house that was allegedly decorated with improper allegories and epigraphs.⁴⁹ The Trieste revisor took action against vendors of fashion accessories in 1798.⁵⁰ He had found hand fans with “insulting prophecies that the English Crown would fall and other indecencies”; he recommended supervising “everything that includes pictures or print as well as figurines”.⁵¹

It must also be pointed out that censorship tried to be cautious. In his first month as emperor, Francis II himself pointed out that newspaper censorship should not result in “disrupting the thread of time”;⁵² that is, the logical flow of reported events. Plain reports could continue, but reasonings had to stop. At the end of November 1792, the newspaper censors were instructed to delete critical sentences and paragraphs. Bans of newspapers had to be strictly avoided, though, because harsh measures would only stir public interest.⁵³ The example of a prominent almanac, *Taschenbuch für Damen auf das Jahr 1801*,

⁴³ StLA, Index 1798, entry “Militär Verfassungen Gegenstände”.

⁴⁴ ASTs, Governo, box 960, no. 3228 ex 1802; ASTs, Governo, box 960, no. 2041 ex 1803.

⁴⁵ ASTs, Governo, box 961, no. 1898 ex 1809. Cf. Siemann, *Zensur*, p. 366.

⁴⁶ Cf. Marx, *Zensur*, pp. 59–64.

⁴⁷ StLA, Index 1790, entry “Dosen”.

⁴⁸ StLA, Index 1793, entry “Kauperz”.

⁴⁹ KLA, Gestionsprotokoll 1796, no. 6902.

⁵⁰ ASTs, Governo, box 958, no. 2771 ex 1798.

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid., box 955, no. 1095 ex 1792.

⁵³ Ibid., box 1219, no. 259 ex 1792.

shows subtle censorship at its best. In general, this literary masterpiece was in line with Habsburg laws and sentiments, but there was one offending detail: a copperplate print advertising a cobbler named Kaiser could suggest that the emperor would act like a despot and that everyone was suffering under his rule. In order to eliminate this flaw, the revisors had to cover the incriminating word with ink “carefully and quietly”; thus, it was possible “to erase even the slightest trace without public sensation”.⁵⁴ Nevertheless, censorship was visible in public, in particular in newspapers. The tax stamp, which represented restrictive state influence by fiscal means, offered a conspicuous clue. Even censorship marks occurred in considerable number.⁵⁵ For instance, the first issue of *Graz Bauernzeitung* after its three-month ban displays the characteristic hyphens that are best known from Heinrich Heine’s (1797–1856) famous chapter that criticised censors.⁵⁶ As in many other cases, it is hard to tell whether this was a sign of official censorship, of self-censorship,⁵⁷ or of something like a play with censorship practices.

Apart from quarrels over content, censorship and book revision offices became arenas where competitors fought for state commissions and claimed or contested privileges. As an instructive regional example, Josef Ignaz von Kleinmayr (1745–1802) submitted a request to be granted prerogatives for his newspapers in Klagenfurt and Laibach (now Ljubljana) in 1791.⁵⁸ The desired monopolies for advertisements would have ruined his competitor in Laibach and two rivals in Klagenfurt. It is remarkable that the Josephinian notion of free trade inspired the response of Kleinmayr’s opponents.⁵⁹ As a main argument, they claimed that their tax contribution would exceed the lump sum that the monopolist had offered. In Klagenfurt, the newspaper editors even literally quoted Joseph von Sonnenfels, the Theresian and Josephinian mastermind of free trade. The newspaper editors also defamed Kleinmayr’s lobbyism, which had already resulted in a range of commissions that made the leading printer a dictator of prices. He would also abuse his position to deliver products of minor quality. The Inner Austrian provincial government eventually decided

⁵⁴ Ibid., box 959, no. 4902 ex 1800. For the (uncensored) illustration: *Taschenbuch für Damen auf das Jahr 1801*, p. 207 (ÖNB); p. 176a (UB Freiburg).

⁵⁵ Differing from Wilke’s assumption of their absence in the eighteenth century: Wilke, *Pressezensur*, p. 39.

⁵⁶ Anon. [Ambros], ———, p. 113. For Heine: Siemann, *Zensur*, p. 369.

⁵⁷ Cf. Bödeker, *Raisonnement*.

⁵⁸ KLA, Gubernium, box 182/33, no. 670/557. For the Carinthian part of the matter, in favour (!) of Kleinmayr’s argumentation: Cefarin, *Beiträge*, pp. 546–547. On Kleinmayr in Laibach: Dular, *Commerce*, pp. 209–213.

⁵⁹ KLA, Gubernium, box 182/33, nos. 1342/148 (Carinthia) and 1174/716 (Carniola).

Figure 1: Title page of *Bauernzeitung* immediately after its ban had been lifted. (CC BY-NC-SA AT 2023), www.landesbibliothek.steiermark.at.

to support the protesters and endorsed the free-trade policy.⁶⁰ It is also necessary to dwell on the stamp tax at this point. Sashegyi minutely described how it emerged and interpreted it as the turning point in Josephinian economic, fiscal, and censorship policy.⁶¹ The idea came from the journalist Charles Grandmenil (birth and death dates unknown), the editor of *Gazette de Vienne*. Thus, once again, a representative of the periodical press tried to influence the market.⁶² It obviously needed to be purged of economically less successful competitors to his mind. The wide coverage originally included not only the periodical press and brochures, but also sheet music, maps, portraits and other copperplate prints, advertisements of all kinds, and even visiting cards as well as playing cards. The emperor welcomed this concept, but his advisers mitigated it. The Court Chancellery and the Commission for Education and Censorship criticised this scope for fiscal, educational, juridical, and administrative reasons. Joseph II eventually decided that the stamp tax should apply to weekly and daily newspapers, to brochures, and also to individual copies of theatre plays. The execution would be entrusted to stamp offices and to the toll administration. However, practical obstacles occurred at once: foreign newspapers that were sent directly to official foreign representatives could not be stamped, but there would be a rise in postal fees instead. A look at the records of the Inner Austrian provincial government reveals some details that have not been mentioned in research literature yet. The instruction entitled the provincial government to independently classify writings as brochures.⁶³ Thus, the local civil servants gained the preliminary right to determine whether smaller submitted texts of about twenty to fifty pages were a tax-free book or a brochure subject to taxation. Authors' complaints would have to be referred to the central commission for final decision. Regarding practices, post offices and stamp offices were instructed to proceed as quickly as possible when it came to newspapers, in order that "those that ordered them do not have to wait long for them".⁶⁴ The circulation of news and expectations of the public were respected this way. Capacities to stamp foreign newspapers were finally created in Graz, Leoben, Cilli (now Celje), Pettau (now Ptuj), Klagenfurt, Villach, and Laibach.⁶⁵ Monthly scholarly journals had to be stamped and delivered to their subscribers with a delay of only one working day, as the chief

⁶⁰ Ibid., 2098/1005.

⁶¹ Sashegyi, *Zensur*, pp. 228–234.

⁶² On the intervention of members of the trade systematically: Slaughter, *Who Owns the News*, pp. 15–50.

⁶³ StLA, Gubernium, box 40, no. 19040 ex 1789.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid., no. 17566 ex 1789.

post office demanded. Subscribers that complained about delayed dispatches would be politely asked to be patient.⁶⁶ The preserved issues of the semi-official *Laibacher Zeitung* and *Grazer Merkur* eventually displayed the stamp, too. This means that the printers did not request exemptions, which would have been possible if they had published all announcements of the central and provincial governments for free.⁶⁷ Apparently the income from the fees for these announcements exceeded the stamp tax.

Finally, censorship and revision also took sociocultural differentiation into account. This becomes clear when exceptions from the rules occurred. For instance, the regulation of the Klagenfurt Lyceum library in the mid-1790s called for strict observation of the banned books, kept in the collection. Within their special fields of study, however, students were entitled to read any book, including the forbidden ones,⁶⁸ before this loophole was closed in 1802.⁶⁹ Another local example reveals which interests converged when it came to accessing banned journals. A seigneurial clerk in Windisch-Feistritz (now Slovenska Bistrica) desired to subscribe to the newspaper *Neueste Weltkunde*, later better known as *Allgemeine Zeitung*.⁷⁰ This was only possible with the Court's consent. The reader's ally was the postmaster of Windisch-Feistritz. He guaranteed the good character of the future subscriber,⁷¹ and subsequently, he would profit from the charges that were conventionally paid for newspaper orders and the administration of subscriptions.⁷² Finally, peculiar differentiation also happened when punishments were imposed. Indecent riddles in a Graz calendar carried penalties for the bourgeois publisher and his humble typesetter. The former had to pay the legally defined fee, whereas the latter had to serve a three-day prison sentence.⁷³

⁶⁶ Ibid., no. 19247 ex 1789.

⁶⁷ Ibid., no. 19040 ex 1789.

⁶⁸ KLA, Gestionsprotokoll 1795, no. 7035.

⁶⁹ ASTs, Governo, box 960, no. 2871 ex 1802.

⁷⁰ StLA, Index 1798, entry "Deschmann". Cf. Lang, *Cottas Tageszeitung*; Marx, *Schedenwesen* (for the practices of exceptions in the pre-March era).

⁷¹ StLA, Index 1798, entry "Deschmann".

⁷² Cf. for the profit of postmasters in general and the nature of their clientele: Lachenicht, *Zeitungen*, pp. 12–15, 18–20.

⁷³ StLA, Index 1798, entries "Kalender", "Leykamische Buchdruckerey", and "Räthsel".

Trieste: Censorship in a Commercial and Multicultural Hubbub of Voices

Trieste is unanimously renowned as the most eminent Habsburg port, with a thriving stock exchange, trading houses, insurance companies, diplomats, and a multinational, multilingual, multi-confessional, and even multireligious community. After it was declared a free port in 1719, business surged.⁷⁴ However, this was only true for commodities, and not for printed matter, as Governor Karl Count Zinzendorf (1739–1813) regretted in 1779.⁷⁵ Reporting to Maria Theresa on the control of the book market,⁷⁶ he bemoaned that there was no “public library”, nor a proper bookstore. “Book binders and bad book dealers” would sell commercially successful prayer books, schoolbooks, and moralistic writings. Merchants would be only interested in their business, and the “burgers” would have to engage in agriculture and artisanship to earn a living. As a result, Trieste’s inhabitants were not fond of reading at all. Against this background, the civil servant judged that censorship deserved minor attention. Thus, it would suffice that the bishop and the police would be responsible for the prosecution of banned books, as communicated by the Viennese lists. Moreover, the “gubernatorial revision” would closely watch the printers’ production. In the course of censorship reorganisation in 1781, Zinzendorf repeated his statement and added that a special revision office could not be established with the financial resources available.⁷⁷ He also explained that the prerogatives of the free port hampered revision and censorship because shipping from the sea would be out of range. The only chance to tackle this problem was close collaboration with the customs authority. As a supplement to this report,⁷⁸ the Italian-speaking police marshal added that he had indeed found books from suspicious publishing places such as London, Amsterdam, and Marseilles. The court was still satisfied with this procedure and even recommended Trieste’s censorship practices to neighbouring Inner Austria.⁷⁹ Letters from Styria and Carniola that requested details arrived in the free

⁷⁴ For the rise of Trieste: Faber, *Litorale Austriaco*.

⁷⁵ For Zinzendorf: *Europäische Aufklärung*; on his reading matter: Wagner, *Lektüre*. Recently on Trattner’s branch in Trieste: Delogu, *Webs*. On the region in general: Guagnini, *Letteratura*. For the background: Butschek, *Wirtschaftsgeschichte*, pp. 74–99.

⁷⁶ ASTs, Governo, box 42, no. 1005 ex 1779.

⁷⁷ ASTs, Governo, box 42, no. 1351 ex 1781.

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ ASTs, Governo, box 42, no. 82 ex 1781. Cf. from the Styrian perspective: Kosch, *Bücher-revisionsamt*, pp. 49–50.

port some time later.⁸⁰ Thus, at the beginning of the 1780s, Trieste played a key role in controlling the production and distribution of the printed word in Inner Austria, although it was much less important in print production and readership than the Inner Austrian centre Graz. Similarly, Trieste functioned as an example when censorship and revision were professionalised in 1795.⁸¹ Franz Philipp von Roth (died 1804), the gubernatorial officer, reported that the main customs office would be a reliable partner. The subordinate revision officer also had valuable contacts with theologians and physicians, who helped censor brochures in these areas. Experts in foreign languages would be at hand, too. Thus, the only step to professionalisation would be remuneration for the responsible civil servant, and this extra pay was eventually conceded. The Trieste archives even contain a unique instruction for the revision officer, authored by Roth.⁸² This item reflected legislation since 1781 and also took experience from regional practices into account. Once again, the court gave its consent.

The rejection of clerical influence – which was most obvious when the complaint of the Trieste bishop about an advertisement for an Italian-language version of Ovid's *Ars amatoria* in the newspaper *Osservatore Triestino* was rebutted⁸³ – resulted in collateral damage in the periphery because secularisation also meant that well-educated ecclesiastic personnel that could have easily supported revision and censorship had to be sacrificed. In Trieste, this shift finally occurred in 1801. When the first revision officer in the strict sense resigned in 1796, after only one year of service, a cleric was at hand. Georg Novack (birth and death dates unknown), a Trieste cathedral canon, had already served as a school inspector and as a commissioner in clerical affairs.⁸⁴ This civil servant proved to be highly educated and was aware of the local organisational problems.⁸⁵ Unlike his predecessor, he did not complain because of the insufficient allowance for his additional duty.⁸⁶ When this obvious Josephinian follower retired, financial incentives and the helping hand of a secretary were necessary to find a worthy successor. Finally, from the ranks of the Trieste notables, Lorenzo Rondolini (1752–1844) was able to be convinced

⁸⁰ For Graz: ASTs, Governo, box 42, no. 257 ex 1781. For Laibach: *ibid.*, no. 602 ex 1782.

⁸¹ ASTs, Governo, box 956, no. 966 ex 1795.

⁸² ASTs, Governo, box 956, no. 1774 ex 1795.

⁸³ ASTs, Governo, box 954, no. 2881 ex 1786. Cf. for the repression of ecclesiastical power: Gnau, *Zensur*, pp. 71–123; Klingenstein, *Staatsverwaltung*, pp. 111–116, 188–191.

⁸⁴ ASTs, Governo, box 959, no. 4308 ex 1800. Cf. for the larger pool of suitable personnel in Vienna: Fournier, Gerhard van Swieten; Olechowski, *Zensur*.

⁸⁵ Cf., e.g., his first report: ASTs, Governo, box 957, no. 69 ex 1797.

⁸⁶ ASTs, Governo, box 956, no. 3792 ex 1796.

to do the job, which also included the self-responsible censorship of Italian-language literature by then.⁸⁷ In fact, he was a physician and veterinarian that was well rooted in the Trieste sociocultural elite. Assuming his new office, he pointed out that his original occupation was indispensable to earn his living, and thus he would restrict his office hours to only two hours a day.

The interplay between the revision office and the main customs office can be traced as a specific problem. Answering an inquiry from the Court in 1793, the customs administration recommended that revision should take place at its facilities and under its lead.⁸⁸ This would smooth administrative procedures, and commercial activities would profit as well. Apart from the two administrative branches involved, the receiving parties, either professional or private, should be present. Lastly, the sanitary commission was invited to take common action as well.⁸⁹ The Court accepted this plan;⁹⁰ however, very quickly it became obvious that coordination between these agencies and interested parties only worked in theory. As a result, revision returned to its own office, and problems continued. In 1797, the revision officer complained that packs of printed sheets arrived with undue delays.⁹¹ This common shipping of unbound books was especially problematic when the bundles were not declared as book matter, but part of larger orders of all kinds. The revisor also accused the custom officers of sloppiness. Last but not least, the massive quantity of shipped books would make the revision office a book warehouse that lacked storage capacities.

Trieste's multilingual nature created further obstacles. As in Lombardy-Venetia,⁹² it became necessary to censor Italian-language books on the spot because mere revision was no longer reasonable, especially taking into account the output of nearby Venetian printshops. Shipping costs from and to Vienna as well as the time factor demanded this step, which implied federalisation and a gain of autonomy. The most interesting piece in this respect came from Capo d'Istria (now Koper). It shows most clearly how the particular features of distant regions frustrated centralisation. In 1804, the administration of this newly integrated area self-consciously claimed that the Viennese lists of permitted and banned books would be totally "needless" in Istria.⁹³ They would primarily contain German and French books, and only a tiny fraction

⁸⁷ ASTs, Governo, box 959, nos. 470, 741 and 1329 ex 1801. Cf. Formiggini, *Vita*, pp. 11, 14, 19.

⁸⁸ ASTs, Governo, box 955, no. 1549 ex 1793.

⁸⁹ ASTs, Governo, box 955, no. 4177 ex 1793.

⁹⁰ *Ibid.*

⁹¹ ASTs, Governo, box 957, no. 69 ex 1797.

⁹² Gottardi, *L'Austria*, pp. 214–239.

⁹³ ASTs, box 961, no. 2777 ex 1804.

of Latin titles. In contrast to this bias, the small Istrian reading public would only read Italian books and to a much lesser extent Latin-language works. Thus, the administration suggested relying on control mechanisms in Trieste and Venice, where most books came from. Another example involved the Greek Orthodox community in the free port. In 1803, the chancellor of the parish allowed a shopkeeper that was not commissioned as a bookseller to distribute Greek-language schoolbooks among Greek Orthodox pupils. The dignitary's autonomous decision that the books would be "harmless" received an upset response from the central Viennese police authority.⁹⁴ It stressed that contemporary Greek literature should be handled with utmost suspicion and that self-responsible censorship within the Greek "nation" would be absolutely unacceptable. The gubernatorial statement confirmed that the books would only circulate among Greek Orthodox pupils, who would use them in language instruction and religious education.⁹⁵ It would be necessary to import them because the Trieste book market did not sell Greek-language literature. The revision office also declared that the chancellor could be trusted thanks to his excellent moral reputation. Finally, it was decreed that the books should be sold within four months. Thereafter, the shopkeeper would have to desist from selling books, as the professional booksellers had already demanded.⁹⁶

Commercial necessities also left their imprint. In 1795, a local printer complained that censorship procedures would harm commercial workflows.⁹⁷ He especially referred to lists of prices, waybills, insurance policies, bills of exchange, certificates, and visiting cards. According to the letter of the law, these simple items had to be submitted in two manuscripts before print; then a single print had to be compared with the manuscript before large-scale printing could take place. The gubernatorial official confirmed this obstacle. Due to local commercial activity, these printed items came in in such volumes that their control in the strict sense of the law would require hiring a further officer that would only be responsible for this task. Supporting the printer, the civil servant requested an exception for these "innocent" commercial forms: this would save time in both commerce and administration. As a minimum, he advocated that leading trading houses should be eligible for exemptions. Another solution could consist in accepting printed submissions instead of handwritten ones. The Court eventually denied general exceptions, and it did not even waste a single word to comment on the wish for additional personnel.

⁹⁴ ASTs, Governo, box 960, no. 4065 ex 1803.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ ASTs, Governo, box 961, no. 882 ex 1804.

⁹⁷ ASTs, Governo, box 964, no. 2396 ex 1795.

However, the central authority conceded individual exemptions from the rule in individual very urgent cases, and the provincial government would be free to grant these punctual dispensations.⁹⁸ Finally, a very special lawsuit with commercial dimensions centred around the illegal possession of a mobile and handy printing press. Such devices were strictly outlawed a decade before the incident because they were deemed to constitute the main production means for seditious leaflets.⁹⁹ The incriminated merchant revealed that he had secretly purchased his gadget in Venice three weeks earlier.¹⁰⁰ He had planned to use it to produce forms only – which corresponded with the printable character set that had been confiscated. To cover his own requirements of print would have speeded up his business. Unluckily, the accused person quickly realised that his device did not work properly; eventually, however, this was good luck because this fact mitigated his delinquency. The revision officer tried his best to understate the crime and to ensure the delinquent's moral trustworthiness,¹⁰¹ probably also to play down the administration's fault in preventing the offence. He recommended that the merchant pay the considerable fee of fifty guilders, but he should be given the chance to sell the printing press abroad. The provincial government did not grant this favour, however, and ordered the destruction of the *corpus delicti*.¹⁰²

In addition to free trade, the numerous foreign representatives were also a source of problems. According to accusations from the Sardinian ambassador, his French adversary would spread “inflammatory brochures” via Trieste.¹⁰³ This Jacobin would own a printing press that he would use to print the Hungarian translation of a French pamphlet. This piece would then enter the monarchy in Trieste and Fiume (now Rijeka). However, the frantic search for this plot did not yield any results. Whereas this case rather demonstrates imagined danger, a second one was more concrete. In 1806, the gubernatorial councillor reported on his own initiative that the Venetian *Notizie del Mondo* would dare to insult the queen of Naples¹⁰⁴ (Maria Karolina, 1752–1814, one of Maria Theresa's daughters). As the co-addressees of this account, the stock exchange and the insurance house, suggest, this newspaper was primarily read for its economic and financial information. Nevertheless, action was justified because the increasing revolutionary leaning of the newspaper would

⁹⁸ ASTs, Governo, box 956, no. 1774 ex 1795.

⁹⁹ StLA, Index 1792, nos. 16501 and 19067.

¹⁰⁰ ASTs, Governo, box 960, no. 222 ex 1803.

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ ASTs, Governo, box 955, no. 1880 ex 1792.

¹⁰⁴ ASTs, Governo, box 961, no. 462 ex 1806.

be obvious. Although he was willing to wait for the Viennese decision, the reporter promised to impede circulation cautiously with the help of the post office and the sanitary magistrate. Not even a ship's captain would have the chance to dispatch a single issue unofficially, and this way the officer hoped to avoid anything that could threaten European *anciens régimes*. The authorities carried out these measures, as is known from a necessary exception. The Portuguese consul-general complained and achieved delivery of *Notizie del Mondo* and *Journal de Francfort*, which was also revolutionary at that time.¹⁰⁵

Conclusions

By extending the prevalent focus on organisational and legal details as well as on literature and political key events toward more general sociocultural, economic, and financial issues, the analysis of relatively unknown but rich Inner Austrian source material shows the spread and sometimes the divide between the Viennese central censorship authority and the court on the one hand and, on the other hand, humble, plain, and proper civil servants in the dominions that administered censorship, as well as persons, professions, and institutions that were not only subjugated to censorship, but also tried to have censorship applied, especially in commercial competition. The multilingual and multicultural nature of Trieste and its thriving commercial environment, perceptible in the periodical press as the most important public communication channel, placed serious limits on centralising trends in Habsburg administration. Censorship was faced with other administrative responsibilities and special features, with the principally legitimate needs of merchants, with diplomats and their special rights, and last but not least with the Italian-language mainstream and with a vibrant and self-confident Greek-speaking community. These requirements of and obstacles to administration, business, and everyday sociocultural life were best understood at the local level and communicated to Vienna, but concessions from the centre could only rarely be achieved. On the whole, censorship cannot be reduced to the image of an enlightened friendly educator or to a manifestation as the sharp scissors of Habsburg reaction – rather, it was a multiheaded creature, an interaction and a negotiation process displaying not only top-down components, but also some bottom-up ones with mediation in between. It is true that censorship is a creature of centralism; however, the federal arms in the dominions made it stand (even if it faltered), but never fall.

¹⁰⁵ ASTs, Governo, box 961, no. 738 ex 1806.

SOURCES

- AS 14 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Gubernij v Ljubljani, Reg. I., Odd. II., fasc. 2 – fasc. 5 1784–1786 5.
- ASTs, Governo – Archivio di Stato Trieste, Fond C R Governo, boxes 42, 156, 954–965; 1219.
- KLA, Gubernium – Kärntner Landesarchiv, Fond Gubernium Graz, boxes 182 and 183.
- KLA, Gestionsprotokolle – Kärntner Landesarchiv, Fond Gubernium Graz, Gestionsprotokolle.
- KLA, Indices – Kärntner Landesarchiv, Fond Gubernium Graz, Indices.
- StLA, Gubernium – Steiermärkisches Landesarchiv, Fond Gubernium, box 40.
- StLA, Indices – Steiermärkisches Landesarchiv, Fond Gubernium, Indices.
- StLA, Manuscript collection – Steiermärkisches Landesarchiv, Fond Bürgergasse, vols. 36, 38, 40, 42, 44, 47, and Fond Hamerlinggasse, nos. 827 and 845.
- Anon. [Michael Hermann Ambros]: – – – – –. *Grazer Bauernzeitung*, 15, May 21, 1792, p. 113.
- Taschenbuch für Damen auf das Jahr 1801* (ed. by Ludwig Ferdinand Huber, August Heinrich Julius Lafontaine, and Gottlieb Konrad Pfeffel). Tübingen: J. G. Cotta'sche Buchhandlung, 1800. Available at: <<https://onb.digital/result/10A2DBDE>>; <http://dl.ub.uni-freiburg.de/diglit/pfeffel1801/0001/thumbs?sid=5af54e76e431c6f0a89b9afda8aa5a41#current_page>, both accessed February 17, 2024.

LITERATURE

- Bachleitner, Norbert: *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848: Mit Beiträgen von Daniel Syrový, Petr Piša und Michael Wögerbauer*. Wien, Köln, and Weimar: Böhlau, 2017.
- Bachleitner, Norbert, et al.: *Verpönt, Verdrängt – Vergessen? Eine Datenbank zur Erfassung der in Österreich zwischen 1750 und 1848 verbotenen Bücher*. Available at: <<https://zensur.univie.ac.at/>>, accessed February 17, 2024.
- Becker-Cantarino, Barbara: *Geschlechtszensur: Zur Literaturproduktion der deutschen Romantik. Zensur und Kultur: Zwischen Weimarer Klassik und Weimarer Republik mit einem Ausblick bis heute* (ed. by John A. McCarthy and Werner von der Ohe). Tübingen: Max Niemeyer, 1995, pp. 87–98.
- Bödeker, Hans Erich: *Raisonnement, Zensur und Selbstzensur: Zu den institutionellen und mentalen Voraussetzungen aufklärerischer Kommunikation. Streitkultur: Strategien des Überzeugens im Werk Lessings* (ed. by Wolfram Mauser and Günter Sasse). Tübingen: Max Niemeyer, 1993, pp. 184–193.
- Bourdieu, Pierre: *Soziologische Fragen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993.
- Burt, Richard: (Un)Censoring in Detail: The Fetish of Censorship in the Early Modern Past and the Postmodern Present. *Censorship and Silencing: Practices of Cultural Regulation* (ed. by Robert C. Post). Los Angeles: Getty Center for the History of Art and the Humanities, 1998, pp. 17–41.
- Butschek, Felix: *Österreichische Wirtschaftsgeschichte: Von der Antike bis zur Gegenwart*, 2nd edition. Wien, Köln, and Weimar: Böhlau, 2012.
- Cefarin, Rudolf: Beiträge zur Geschichte des kärntnerischen Tagesschrifttums. *Carinthia* I, 142, 1952, pp. 540–609.

- Delogu, Giulia: Webs of Commerce, Culture and Information: Trattner's Impact on Trieste. *Der Buchdrucker Maria Theresias: Johann Thomas Trattner (1719–1798) und sein Medienimperium* (ed. by Christoph Augustynowicz and Johannes Frimmel). Wiesbaden: Harrassowitz, 2019, pp. 39–53.
- Dular, Anja: Le commerce de livres en Carniole (XVIe–début du XIXe siècle). *Histoire et civilisation du livre*, 3, 2007, pp. 197–237.
- Eisenhardt, Ulrich: *Die kaiserliche Aufsicht über Buchdruck, Buchhandel und Presse im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation (1496–1806): Ein Beitrag zur Geschichte der Bücher- und Pressezensur*. Karlsruhe: C. F. Müller, 1970.
- Europäische Aufklärung zwischen Wien und Triest: *Die Tagebücher des Gouverneurs Karl Graf von Zinzendorf 1776–1782* (ed. by Grete Klingenstein, Eva Faber and Antonio Trampus), 4 vols. Wien, Köln, and Weimar: Böhlau, 2009.
- Faber, Eva: *Litorale Austriaco: Das österreichische Küstenland 1700–1780*. Trondheim and Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 1995.
- Formiggini, S.: *Della vita e delle opere del Dottore Lorenzo Rondolini da Trieste, morto il dì 20 Marzo 1844 in età di 92 anni*. Trieste: Tipografia Weis, 1844.
- Fournier, August: Gerhard van Swieten als Censor: Nach archivalischen Quellen. *Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften*. Wien: Alfred Hölder, 1877.
- Gnau, Hermann: *Die Zensur unter Joseph II.* Straßburg and Leipzig: Josef Singer, 1911.
- Golob, Andreas: Skirmishes and Stereotypes: Newspaper Correspondents Witness the Last Habsburg-Ottoman War and its Aftermath. *Yearbook of the Society for 18th Century Studies on South Eastern Europe*, 1, 2018, pp. 83–92.
- Gottardi, Michele: *L'Austria a Venezia: Società e istituzioni nella prima dominazione austriaca 1798–1806*. Milano: FrancoAngeli, 1993.
- Guagnini, Elvio: Letteratura, scienza e aspetti interculturali nella vita accademica goriziana e triestina del Settecento. *Gelehrsamkeit in Deutschland und Italien im 18. Jahrhundert: Letterati, erudizione e società scientifiche negli spazi italiani e tedeschi del '1700* (ed. by Giorgio Cusatelli et al.). Tübingen: Max Niemeyer, 1999, pp. 268–280.
- Hobohm, Hans-Christoph: Jede Macht ist sich selbst die Nächste: Zur personalen und sozialen Dimension von Zensur. „Unmoralisch an sich ...“: *Zensur im 18. und 19. Jahrhundert* (ed. by Herbert G. Göpfert and Erdmann Weyrauch). Wiesbaden: Harrassowitz, 1988, pp. 105–117.
- Klingenstein, Grete: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität im 18. Jahrhundert: Das Problem der Zensur in der thesianischen Reform*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1970.
- Kosch, Friedrich Wilhelm: Das Grazer Bücherrevisionsamt 1781–1848. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 60, 1969, pp. 45–84.
- Lachenicht, Susanne: Zeitungen und Zeitschriften im Zeitalter der Französischen Revolution und das Scheitern kaiserlicher Pressezensur im Alten Reich nach 1790. *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich*, 2, 2005, pp. 7–21.
- Lang, Hans-Joachim: Johann Friedrich Cotta 1798 in Tübingen gegründete politische Tageszeitung. *Von der Zensur zum Weltverlag: 350 Jahre Cotta* (ed. by Evamarie Blattner). Tübingen: Kulturamt, 2009, pp. 53–59.

- Lavandier, Jean-Pierre: *Le livre au temps de Marie-Thérèse: Code des lois de censure du livre pour les pays austro-bohémiens (1740–1780) précédé d'un compendium sur l'histoire du concept de censure dans le temps*. Bern et al.: Lang, 1993.
- Lavandier, Jean-Pierre: *Le livre au temps de Joseph II et de Léopold II: Code des lois de censure du livre pour les pays austro-bohémiens (1780–1792)*. Bern et al.: Lang, 1995.
- Marcus, George E.: *Censorship in the Heart of Difference: Cultural Property, Indigenous Peoples' Movements, and Challenges to Western Liberal Thought. Censorship and Silencing: Practices of Cultural Regulation* (ed. by Robert C. Post). Los Angeles: Getty Center for the History of Art and the Humanities, 1998, pp. 221–242.
- Marx, Julius: Die amtlichen Verbotslisten. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 9, 1956, pp. 150–185.
- Marx, Julius: Die amtlichen Verbotslisten: Neue Beiträge zur Geschichte der österreichischen Zensur im Vormärz. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 11, 1958, pp. 412–466.
- Marx, Julius: *Die österreichische Zensur im Vormärz*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1959.
- Marx, Julius: Vormärzliches Schedenwesen. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 16, 1963, pp. 453–468.
- Olechowski, Thomas: Zur Zensur am Ende des 18. Jahrhunderts: Dichter als Zensoren. *Aloys Blumauer und seine Zeit* (ed. by Franz M. Eybl, Johannes Frimmel, and Wynfried Krieglleder). Bochum: Verlag Dr. Dieter Winkler, 2007, pp. 135–143.
- Plachta, Bodo: *Zensur*. Stuttgart: Reclam, 2006.
- Puttemans, André: *La censure dans les Pays-Bas autrichiens*. Bruxelles: Van Campenhout, 1935.
- Sandgruber, Roman: *Ökonomie und Politik: Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Wien: Ueberreuter, 2005.
- Sashegyi, Oskar: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.: Beiträge zur Kulturgeschichte der habsburgischen Länder*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958.
- Schembor, Friedrich Wilhelm: *Meinungsbeeinflussung durch Zensur und Druckförderung in der Napoleonischen Zeit: Eine Dokumentation auf Grund der Akten der Obersten Polizei- und Zensurhofstelle*. Wien: self-published; Österreichische Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, 2010.
- Siemann, Wolfram: Der Schutz von 'Staat' und Verfassung im 18. Jahrhundert: Ein Beitrag zur Gesetzgebung, Policywissenschaft und Publizistik. *Aufklärung*, 7/2, 1994, pp. 5–27.
- Siemann, Wolfram: Zensur im Übergang zur Moderne: Die Bedeutung des „langen 19. Jahrhunderts“. *Zensur im Jahrhundert der Aufklärung: Geschichte – Theorie – Praxis* (ed. by Wilhelm Haefs and York-Gothart Mix). Göttingen: Wallstein, 2007, pp. 357–387.
- Slauter, Will: *Who Owns the News? A History of Copyright*. Stanford: Stanford University Press, 2019.
- Tortarolo, Edoardo: *The Invention of Free Press: Writers and Censorship in Eighteenth Century Europe*. Dordrecht: Springer, 2016.
- Wagner, Hans: Historische Lektüre vor der Französischen Revolution – aus den Tagebüchern des Grafen Karl von Zinzendorf. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 71, 1963, pp. 140–156.

- Wangermann, Ernst: *From Joseph II. to the Jacobin Trials: Government Policy and Public Opinion in the Habsburg Dominions in the Period of the French Revolution*. London et al.: Oxford University Press, 1959.
- Wiesner, Adolph: *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur vom Zeitalter der Reformazion bis auf die Gegenwart*. Stuttgart: Krabbe, 1847.
- Wilke, Jürgen: *Pressezensur im Alten Reich. Zensur im Jahrhundert der Aufklärung: Geschichte – Theorie – Praxis* (ed. by Wilhelm Haefs and York-Gothart Mix). Göttingen: Wallstein, 2007, pp. 27–44.
- Winkler, Karl Tilman: *Nachzensur und kommerzialisierte Publizistik: Zur obrigkeitlichen Kontrolle des Tagesschrifttums in der Ära Walpole. „Unmoralisch an sich ...“: Zensur im 18. und 19. Jahrhundert* (ed. by Herbert G. Göpfert and Erdmann Weyrauch). Wiesbaden: Harrassowitz, 1988, pp. 149–176.
- Zwitter-Tehovnik, Dana: *Wirkungen der Französischen Revolution in Krain*. Wien: Geyer, 1975.

Prakse in problemi cenzure v Notranji Avstriji med centralizmom in federalizmom, ok. 1780–1809

Povzetek

Raziskave o habsburški cenzuri v 18. stoletju in predmarčni dobi so v zadnjem desetletju skokovito narasle in z analizo doslej zapostavljenih arhivskih virov z obrobja cesarstva prinesle pomembne rezultate. Na ta način so bile jasneje opredeljene tako pravne kot upravne strukture in prakse. Na splošno cenzura ni bila več mistificirana in se je začela obravnavati kot preplet različnih dejavnikov. V središču raziskav je še vedno literatura, in sicer dobro dokumentirani avtorji in slavna dela, v manjši meri pa tudi pomembne politične zadeve.

S pomočjo bogatega gradiva, ki se je ohranilo v notranjeavstrijskih arhivih, zlasti v Tržaškem državnem arhivu (Archivio di Stato di Trieste), je stanje raziskav v pričujočem prispevku razširjeno z gospodarskimi in tudi finančnimi vidiki in z medijskim poudarkom na periodičnem tisku. V strukturnem pregledu habsburške cenzure v organizacijskem, vsebinskem, medijskem, gospodarskem, davčnem in družbeno-kulturnem smislu, ponazorjenem z notranjeavstrijskimi viri, se poseben položaj Trsta kot trgovskega in diplomatskega vozlišča z večjezičnim in multikulturnim značajem kaže kot pomembna študija primera meja habsburške cenzure. Izbrani primeri razkrivajo zlasti trenja med osrednjimi in deželnimi cenzurnimi organi, med lokalnimi deli uprave, pa tudi konflikte s tržaškimi interesnimi skupinami, kot so trgovci, verske skupnosti ali diplomati, ki so zahtevali in celo pridobili nekaj možnosti izjem od splošnih pravil. Lokalni cenzurni uradniki so imeli pomembno vlogo pri posredovanju med udeleženi na eni strani in strogo črko zakona na drugi. Širše področje

uporabe pa končno prispeva tudi k celovitejšemu razumevanju cenzure v njenih interaktivnih, procesnih, upravnih, družbeno-kulturnih, gospodarskih in finančnih razsežnostih ter njenih uspehov in neuspehov. Izkazalo se je, da je bila cenzura na obravnavanem območju in v preučevanem obdobju otrok centralizma z bolj ali manj delujočimi povezavami na pripadajočih ozemljih.

Nacionalno neobremenjen pogled na tržaško meščanstvo dolgega 19. stoletja

Primer društev

DAŠA LIČEN*

IZVLEČEK**

V 19. stoletju delovanja društev ni bilo mogoče ločiti od življenj meščanstva. Avtorica jih razume kot okno v svet tržaške buržoazije. Na podlagi analize društvene zgodovine razgrinja meščansko družbeno in kulturno dinamiko na način, ki mesta ne interpretira kot sestavljanke nasprotujočih si nacionalnih entitet, ampak kot prizorišče, na katerem igra ključno vlogo razredna pripadnost.

KLJUČNE BESEDE

društva, Trst, Habsburška monarhija, meščanstvo, nacionalizmi

ABSTRACT

In the nineteenth century, voluntary associations could not be separated from the lives of the bourgeoisie. The author sees them as a window into the world of the Trieste bourgeoisie. Based on an analysis of the history of voluntary associations, she unravels bourgeois social and cultural dynamics in a way that interprets the city not as a jigsaw of conflicting national entities, but as a scene in which class belonging plays a key role.

KEYWORDS

voluntary associations, Trieste, Habsburg Monarchy, bourgeoisie, nationalisms

Uvod

Julius Kugy (1858–1944) je bil že za časa svojega življenja eden najbolj znanih tržaških meščanov. Kot veletrgovec je z raznih koncev sveta uvažal kavo, suho sadje, olje in druge težje dostopne dobrine. V kolektivnem spominu pa je Julius Kugy bolj kot po poslovnih uspehih znan zaradi pritožb zaradi prostora, ki so ga zapolnjevale njegove popoldneve. Užival je v petju, igranju klavirja,

* Doc. dr. Daša Ličen, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU; e-pošta: dasa.licen@zrc-sazu.si; ORCID: 0000-0001-8202-6295

** Prispevek je omogočilo financiranje Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (raziskovalni program št. P6-0088 in postdoktorski projekt št. Z6-4613); prispevek je bil oddan 7. 4. 2022, v objavo pa je bil sprejet 19. 7. 2022.

v gorskih odpravah, razpravljanju o novoodkritih rastlinskih vrstah in, na kratko, v prakticiranju meščanske družabnosti.¹

Svojim interesom se je Kugy posvečal v različnih društvih, ki so pestrila tržaško kulturno življenje. Leta 1882 je bil še kot mladenič izvoljen med odbornike Društva Schiller (*Schillerverein*), ki je prirejalo predavanja, koncerte, gledališke predstave, plese in izlete.² V Društvu Schiller je prišla do izraza predvsem njegova ljubezen do glasbe.³ Njegova družina je bila del tržaškega meščanskega miljeja, zato se je Kugy že od ranega otroštva pod budnim očesom učiteljev učil igranja klavirja. Med študijem na Dunaju se je včlanil v Akademsko pevsko društvo (*Akademischer Gesangverein*),⁴ leta 1896 pa je bil pobudnik ustanovitve cerkvenega zbora *Coro Palestriniano*.⁵

V skladu s tedaj cenjeno meščansko krilatico *mens sana in corpore sano* je Kugy obiskoval telovadnice in redno plaval.⁶ Sodeloval je tudi v telovadnem društvu *Turnverein Eintracht*, ki je sicer nastalo že leta 1864. To društvo, podobno kot med slovenskim meščanstvom priljubljeni Sokoli, ni bilo namenjeno zgolj telovadbi, temveč je imelo tudi lasten zbor (*Sängerrunde*).⁷ Morda je Kugyja med *turnarje* pritegnilo zborovsko petje, zelo verjetno pa se je v omenjenem društvu udeleževal tudi športno. Znan je namreč tudi kot zavzet hribolazec. V Alpah je krstil in opisal številne gorske poti. Ne preseneča, da se je leta 1873, kot številni drugi rekreaciji in naravi naklonjeni meščani, pridružil novoustanovljenemu Primorskemu odseku Nemškega in avstrijskega planinskega društva (*»Küstenland« des Deutschen und Österreichischen Alpenvereines*).⁸ Bil je tudi aktiven član leta 1883 ustanovljenega planinskega društva *Società degli Alpinisti Triestini*.⁹ Navdušenje nad gorami je bilo v Kugyjevem primeru tesno povezano z njegovim zanimanjem za botaniko. Bil je

¹ Več o Kugyjevem življenju in prepletu njegovih treh muz (dela, glasbenega ustvarjanja in osvajanja vršacev) v njegovem delu *Delo, glasba, gore*.

² *Guida generale*, str. 157; Holfelder idr., *Transversal Practices*, str. 21.

³ Kugy je ostal član Društva Schiller več desetletij. Nekaj časa je deloval tudi kot eden od njegovih ravnateljev. Kasneje je pod okriljem istega društva ustanovil še posebno, pevsko društvo, za več gl. Kugy, *Delo, glasba, gore*, str. 20, 86–87.

⁴ Prav tam, str. 57.

⁵ Prav tam, str. 122–141; Marušič, *Die Vereinstätigkeit im österreichischen Küstenland*, str. 557.

⁶ Millo, *L'élite del potere*, str. 198.

⁷ Reimann, *Die Deutschen in Triest*, str. 282.

⁸ Kugy je članom predaval že leta 1875, a se je mednje vpisal šele leta 1878 in z zanimanjem bral društvene publikacije (več o samem društvu v Marušič, *Die Vereinstätigkeit im österreichischen Küstenland*, str. 564; o predavanju in včlanitvi pa v Kugy, *Delo, glasba, gore*, str. 44, 54).

⁹ Sirovich, *L'alpinismo triestino*, str. 146–147.

tudi dolgoletni član Jadranskega naravoslovnega društva (*Società Adriatica di Scienze Naturali*).¹⁰

Kugy je bil značilen predstavnik tržaškega meščanstva svojega časa. Najprepričljivejši dokaz za to – vsaj v luči dosedanjih razprav o tržaški zgodovini – je neskončna diskusija o tem, ali je bilo njegovo »pravo« ime Giulio, Julij ali Julius. Je bil Kugy Nemec, ker se je aktivno udeleževal v telovadnem odseku društva *Eintracht* in sodeloval v Društvu Schiller, za katerega je zgodovinar Borut Klabjan uporabil sintagmo »nemško nacionalistično društvo«?¹¹ Je bil kot eden najbolj zavzetih članov *Società degli Alpini Triestini*, ki je imelo »po pisanju tiska izrazite in tipične nacionalistične težnje«,¹² Italijan? Ali je bil Kugy kot vnuk velikana slovenskega rodoljubja Jovana Vesela Koseskega (1798–1884), prvega predsednika Slavjanskega društva, pravzaprav Slovenec? Še več, lahko bi se vprašali tudi, če mar Kugy ni pripadal armenski skupnosti? Saj je vendar svoje orgle postavil prav v armensko cerkev in s svojim igranjem tam več let sodeloval pri bogoslužju.¹³

V nadaljevanju skušam pokazati, da so v širšem družbenem kontekstu Kugyjevega Trsta poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja tovrstna vprašanja pravzaprav obrobna, če ne celo povsem nerelevantna. Pokazati želim, da je Kugyja veliko bolj smiselno imeti za tipičnega predstavnika tržaškega meščanstva, za katerega je pomenilo udeleževanje v raznovrstnih društvih nepogrešljiv del vsakdana. V nadaljevanju analiziram, kaj nam članstvo v društvih lahko pove o načinu življenja pripadnikov in pripadnic tržaškega meščanstva, ko pogledamo onkraj tistih interpretacij tržaške preteklosti, ki izhajajo iz največkrat retrospektivnih enodimenzionalnih nacionalnih oziroma etničnih pripovedi, in ki dojemajo mesto Trst in njegovo prebivalstvo predvsem skozi etnično optiko.

Predmet članka – društva – vsekakor ni nov. Izvirnost analize gre iskati v izbranem pogledu na problematiko. Društev in tržaškega meščanstva, ki je z njimi neločljivo povezano, namreč ne opazujem kot skupek domnevnih nacionalnih mehurčkov, ampak skušam ohranjati pogled na Trst kot celoto, torej na prakse in procese, ki so bili skupni različnim Tržaçanom in Tržaçankam, pa čeprav je pri tem šlo tudi za vprašanja sprejemanja in razširjanja idej nacionalizma. Na osnovi analize društev v pričujočem prispevku predlagam razumevanje tržaške

¹⁰ Letni sezname članstva Jadranskega prirodopisnega društva so bili objavljeni v društveni reviji *Bollettino della Società Adriatica di Scienze Naturali*.

¹¹ Klabjan, *Scramble for Adria*, str. 22.

¹² Jelinčič, *Zgodovina SPD Trst*, str. 16.

¹³ Kugy, *Delo, glasba, gore*, str. 107–111. Kako je gledal nase, razkrivajo odlomki iz njegovih besedil. Ko je po prvi svetovni vojni postal italijanski državljani, je napisal, da je »stara Avstrijo ljubil z vsem srcem« in jo umirajočo branil z vsemi svojimi močmi (v Millo, *L'élite del potere*, str. 233–234).

meščanske družbene in kulturne dinamike na način, ki mesta ne zarisuje in interpretira zgolj kot sestavljanke med sabo nasprotujočih si etničnih in nacionalnih skupin, pri čemer mi konceptualna izhodišča zagotavljajo antropološke in sociološke teorije in že opravljene historične raziskave nacionalizacije urbanega življenja na ozemlju Habsburške monarhije, ki jih razgrinjam v nadaljevanju.

Teoretska umestitev

Etnocentrično branje preteklosti potrjuje neizbežnost etnonacionalnih identitet in poudarja, da so historični akterji in akterke od nekdaj živeli v izoliranih skupnostih, ki naj bi druga drugo ignorirale.¹⁴ Tovrstne mononacionalne perspektive pripovedujejo izključno o eni skupnosti, o drugih pa zgolj takrat, ko so ti predstavljeni kot nasprotniki. Tovrstni pristop se zdi nezadosten vsaj iz dveh razlogov. Najprej zato, ker v vse drobce družbenega življenja vnaša idejo nacionalnega, obenem pa tudi, ker zanemarja vidike zgodovine, ki niso nacionalni. Če ponazorim s primeroma, člani Jadranskega naravoslovnega društva so se v kontekstu svojega društvenega delovanja načrtno distancirali od nacionalnih gibanj: odločili so se, da kot člani društva pripadajo posebni skupnosti: »Republiki znanosti«.¹⁵ Pri analizi Društva ljubiteljev živali (*Società Zoofila*) se poraja drugačno, a pomembno vprašanje: zakaj sploh govoriti o nacionalni pripadnosti, ko ta v primeru tega društva ni igrala pomembne vloge.¹⁶

Želela sem se izogniti teleološki premici nacionalizma, a na kaj sem se potem opirala? Kot izhodišče so mi pri razumevanju meščanstva služile antropološke in sociološke raziskave, ki identifikacije poudarjajo kot dinamične, pluralne in večplastne, in ne kot koherentne, stabilne ali celo statične.¹⁷ Vpogled v težave omejujočih perspektiv so mi nudile tudi kritike metodološkega nacionalizma,¹⁸ etnicizma¹⁹ in grupizma.²⁰ Vpliv na moje delo pa so imele tudi

¹⁴ Gombač je denimo govoril o dveh narodnostih, ki sta v Trstu živeli druga mimo druge (gl. *Trst – Trieste*, str. 49), Ara in Magris pa po zgledu pisatelja Scipia Slataperja o »dvojni duši« (gl. *Trst, obmejna identiteta*). Nacionalno angažirani raziskovalci so v svojih besedilih skušali dokazati prisotnost ene ali druge nacionalne skupine v davni srednjeveški in tudi starejši preteklosti, med njimi Merkù, ki je na podlagi analize imen razglabljal o slovenski prisotnosti v srednjem veku (gl. *La presenza slovena nella città preemporiale*).

¹⁵ Ličen, *Kulturna društva v Trstu*, str. 156–165.

¹⁶ Ličen, Tržaško društvo ljubiteljev živali in njegove dame.

¹⁷ Eriksen, *Ethnicity and Nationalism*; Bauman, *Tekoča moderna*; Brubaker in Cooper, *Beyond »Identity«*; Jenkins, *Social Identity*; Eriksen in Schober, *Introduction*.

¹⁸ Wimmer in Glick Schiller, *Methodological Nationalism and Beyond*.

¹⁹ King, *The Nationalization of East Central Europe*.

²⁰ Brubaker, *Ethnicity without Groups*, str. 164, 166; *Ethnicity, Race, and Nationalism*, str. 28.

novejše historično-antropološke raziskave procesov nacionalizacije urbanega življenja na ozemlju Habsburške monarhije, s pomočjo katerih je mogoče lokalno tržaško zgodovino osvetliti v primerjalni perspektivi in v imperialnem okviru.²¹ Prebivalstvo je do Habsburškega cesarstva gojilo zelo različne odnose, a to ne spremeni dejstva, da je ta državna tvorba imela dolgo kontinuiteto in da je vpetost vanjo neizbežno oblikovala subjektivnost historičnih akterjev.

Društva in društveno življenje

Moja pot se je pričela z osvetljevanjem zgodovine tržaških društev. V virih o tržaških društvih 19. stoletja sem našla na morje različnih nazivov za društva. Društva so se skrivala za izrazi, kot so *krožek*, *società*, *Klub*, *čitalnica*, *unione*, *fascio*, *Vereinigung*, *gabinetto*, *Verein*, *associazione*, *casino*, *circolo* in *društvo*. Kopica izrazov je deloma odraz pestre jezikovne podobe habsburškega Trsta, deloma pa je povezana z množičnostjo in raznolikostjo združenj ter z družbenim in pravnim razvojem habsburškega cesarstva. Prav zato je težko podati definicijo društev, ki bi v celoti pokrivala pestro realnost zgodbe, kot jih izpričujejo raznovrstni historični viri. V najširšem smislu lahko društva opredelim kot prostovoljna, zavestna in samoregulirana združenja posameznikov in/ali posameznic, ki jih je družil skupni interes. Med društva potemtakem spadajo tako dobrodelna, kulturna, politična, športna, izobraževalna, domoznanska, pevska in čitalniška društva kot bratovščine in redovi, gospodarske družbe, obrtniška združenja in rudarske družbe.

Po uvodnem pregledu sem se iz praktičnih razlogov osredinila na t. i. čitalniška oziroma kulturna društva, ki so jih družili podobni načini združevanja in rituali. Zbirali so se na primer v društvenem salonu ali dvorani. Ta je v marsičem spominjala na dnevno sobo, v kateri so lahko listali po gradivu društvene knjižnice in o prebranem razpravljali. Čeprav je branje danes izrazito individualno, celo intimno, je bilo glasno branje v družbi nekoč povsem običajno; zato je branje spadalo tudi v domeno društev in s tem v sfero javnega.²² Člani in občasno tudi članice društev so se srečevali po ustaljenem urniku.

²¹ Na primeru Budjejevic (danes České Budějovice) je to prikazal King (*Budweisers into Czechs and Germans*), na primeru Pazina D'Alessio (*Istrians, Identifications and the Habsburg Legacy*), na primeru Maribora Almasy (*Wie aus Marburger »Slowenen« und »Deutsche« wurden*), na primeru Celja Cvirn (*Trdnjavski trikotnik*), na primeru Brodija Kuzmany (*Brody*), na nivoju avstrijskih kronovin pa so podobno storili za Galicijo Stauter-Halsted (*The Nation in the Village*), za Češke dežele Zahra (*Kidnapped Souls*), za spodnjo Štajersko in Habsburško monarhijo kot celoto Judson (*Guardians of the Nation; Habsburški imperij*) in drugi.

²² Leerssen, Introduction, str. 3–4.

Enkrat tedensko ali nekajkrat na mesec so v času poznih popoldanskih ali večernih ur priredili predavanje enega izmed članov ali povabili zunanjega predavatelja. Manj formalne prireditve so bile redkejšje: sem so spadali plesi in koncerti, ki so se odvijali le nekajkrat na leto. Člani društvenih odborov so se srečevali tudi na društvenih zborih, obvezno na letnem občnem zboru, na katerem so bile izvedene volitve, pregled članstva in blagajne, za tekoče probleme pa so sestankovali enkrat na mesec, ponekod tudi tedensko.

Članice in člane kulturnih društev je poleg naklonjenosti goli družabnosti, branju in razpravam družila tudi vedoželjnost in zavzetost za napredek in izboljšanje družbe. Liberalno meščanstvo je namreč svoje ideje lahko manifestiralo prav skozi društva, ki so nudila prostor za aktivnejšo državljansko participacijo v javnih zadevah. Članice in člani Društva ljubiteljev živali, denimo, so s svojimi apeli lokalne predstavnike oblasti prepričali v uvedbo odlokov, ki so bolj natančno regulirali skrb za živali.

Meščansko članstvo

Ob pregledovanju delovanja najrazličnejših tržaških društev se je vedno znova izkazalo, da so člani in članice pripadali specifičnemu miljeju mestnega prebivalstva – obstoječi ali nastajajoči socialni eliti. Ko sem se denimo ubadala z vprašanjem, kdaj in na kakšen način so se društvom pridružile članice, sem ugotovila, da govorimo o vključevanju posameznih *dam* in ne o množičnem vključevanju ženske populacije kot take. Ko sem skušala razumeti delovanje članstva Društva ljubiteljev živali, je bilo treba poudariti, da govorim o meščanih in meščankah, ki so živali dojemali kot družabnike, raziskovalne objekte ali pa nekakšne okraske, vsekakor pa jim živali niso pomenile vira lastnega preživetja.²³ Ko sem obravnavala delovanje Jadranskega naravoslovnega društva, sem morala opozoriti, da govorim o socialnem sloju, katerega pripadniki so si v finančnem in časovnem smislu lahko privoščili terensko delo na drugem koncu cesarstva ali celo na drugem koncu sveta.²⁴ Tudi pri analizi društev, ki so že sredi 19. stoletja promovirala združevanje po nacionalnih oseh, se je izkazalo, da je aktiviste in aktivistke vsaj tako kot zavzetost za *narod* in *narodno* družila pripadnost družbeni eliti.

Na podobne primere naletimo tudi ob pregledu članstva drugih, starejših tržaških društev. Člani predsedstva leta 1815 nastalega družabnega društva *Casino Vecchio* so na primer bili predstavniki mestne elite, med njimi

²³ Ličen, Tržaško društvo ljubiteljev živali in njegove dame.

²⁴ Ličen, Jadransko naravoslovno društvo od nastanka leta 1874 do prve svetovne vojne.

tržaški škof, mestni župan oziroma podesta in ravnatelj policije, namestništva, vojske in drugih organov.²⁵ Čeprav med člani leta 1861 ustanovljene Slavjanske čitalnice ni bilo tržaške smetane, pa je tudi ta čitalnica odražala meščanski razred; bila je namreč nedostopna vsem, ki razmeroma visoke članarine niso mogli plačati.²⁶

Med člani tedanjih društev so resda prevladovali moški, a vendar je bil svet društev tudi svet žensk. Pravzaprav je bil vpliv žensk veliko večji, kot so ga priznavala napisana in nenapisana društvena pravila.²⁷ Nekatera druga tržaška društva prve polovice 19. stoletja, kot denimo *Casino Greco*, *Casino Tedesco* in *Casino Vecchio*, so že tedaj vključevala ženske.²⁸ Prostor, ki so ga člani tržaških društev, z izjemo političnih, namenjali ženskam, se je v naslednjih desetletjih postopno širil.²⁹

V zvezi z ženskim udejstvovanjem v društvih je vsekakor pomembno poudariti dejstvo, da ženske niso bile uniformna skupnost. Segmentirane so bile glede na versko, nacionalno, jezikovno in še zlasti glede na razredno pripadnost. Tržaške ženske, ki so se udejstvovale v kulturnih društvih, so, podobno kot drugod, predstavljale manjšino celotnega ženskega prebivalstva. To so bile privilegirane posameznice, *dame*, *baronice* oziroma *gospa* in največkrat v sorodu z moškimi člani društev. V tem smislu tudi tukaj sili v ospredje vprašanje razredne pripadnosti. Spolna identifikacija seveda ni nepomembna, nasprotno – vendar pa se prekriva z drugimi identifikacijami, ki rušijo monolitno podobo žensk. Iz tega razloga je osnovni gradnik razmišljanja o družbeni vlogi spola intersekcionalnost različnih kategoričnih in hierarhičnih klasifikacij.

Meščansko združevanje v društva

Članstvo v veslaških, pedagoško-didaktičnih, arheoloških, gledaliških in najrazličnejših drugih društvih je, kot kaže primer Juliusa Kugyja, predstavljalo pomemben del meščanskega življenja. Tudi mnogi zgodovinarji so poudarili, da so bila društva od začetka 19. stoletja naprej ena od ključnih značilnosti

²⁵ Več o *Casino Vecchio* v Cattaruzza, Tra logica cetuale e società borghese. O samem članstvu *Casino Vecchio* pa na strani 442.

²⁶ Vogrič, Lovro Žvab, Levstikov prijatelj, str. 42–43.

²⁷ Vodopivec, Kako so ženske na Slovenskem stopale v javno življenje, str. 33.

²⁸ Cattaruzza, Tra logica cetuale e società borghese, str. 433–434.

²⁹ Tako po družbeni zakonodaji iz leta 1848 kot tudi po družbenem zakonu iz leta 1867 ženske niso smele biti članice političnih društev (Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije*, str. 461).

strukture meščanskega habitusa.³⁰ V leta 1843 ustanovljeno Historično društvo za Kranjsko so bili na primer včlanjeni plemiči, duhovniki, uradniki, profesorji, trgovci, obrtniki, zdravniki in oficirji.³¹ Tudi Narodni kazino (*Nemzeti Casino*), ustanovljen leta 1827 v Budimpešti, je združeval pripadnike družbene elite,³² ne nazadnje pa je tudi članstvo bolj oddaljenih, na primer baltskih društev, vsaj do druge polovice 19. stoletja ostajalo omejeno na plemstvo, oficirje, uradništvo, književnike in trgovce.³³ Socialna struktura članstva tržaških društev se v tem smislu ni bistveno razlikovala od društev v drugih delih monarhije oziroma Evrope.

V stoletju meščanstva se društva preobrazijo iz maloštevilnih in le za posameznike dostopnih otokov novih oblik diskurza v vseprisoten in nepogrešljiv del meščanskega vsakdana.³⁴ V tem obdobju se meščanstvo vse pogostejše na podlagi skupnih interesov zbira v (pol)javnih prostorih – društvih. V pogovorih je bolj kot to, kdo so bili člani, štel, kaj so povedali.³⁵ Društva se tako v 19. stoletju manifestirajo kot najpomembnejše institucije družabnega, a tudi družbenega in političnega življenja meščanstva.

Društva so zadovoljevala potrebo po druženju, razvedrilu in prisotnosti oziroma vidnosti v javnem prostoru. Bila so vozlišča družabnega življenja, ki so omogočala sklepanje novih poznanstev in prijetno preživljanje časa v družbi podobno mislečih. Eden najpomembnejših implicitnih motivov je bil gotovo obet večjega socialnega kapitala, ki je mnoge motiviral k pridružitvi. Poznanstva, sklenjena v znanem tržaškem Društvu Minerva, katerega članstvo je zanimal napredek na področju umetnosti, znanosti, morale, pedagogike, estetike, domoznanstva oziroma splošni napredek človeštva, so na primer lahko odločala o tem, kdo bo prevzel urednikovanje *La Faville*, ene odmevnejših tržaških revij.³⁶

Sodelovanje v društvih je lahko služilo – v obliki sistematičnega pridobivanja pomembnih veščin, vedenj, izkušenj in socialnih stikov – tudi kariernemu samouresničevanju. Zgodovinarja Alexander Maxwell in Alexander Campbell sta v svoji analizi budimpeškega društva Narodni kazino, ki je delovalo kot forum madžarske aristokracije in buržoazije, pokazala, da je na primer

³⁰ Davidoff in Hall, *Family Fortunes*; Judson, *Whether Race or Conviction Should be the Standard*; Kaschuba, *German Bürgerlichkeit after 1800*; Kocka, *The European Pattern and the German Case*.

³¹ Več v Janša Zorn, *Historično društvo za Kranjsko*, str. 53.

³² Maxwell in Campbell, István Széchenyi, str. 5–7.

³³ Več v Hackmann, *Voluntary Associations and Region Building*, str. 5–6.

³⁴ Anderson, *Voluntary Associations in History*, str. 215–216.

³⁵ Kaschuba, *German Bürgerlichkeit after 1800*.

³⁶ Več v Reill, *Nationalists who Feared the Nation*, str. 89.

sodelovanje podjetnim članom nudilo pot do kapitala, magnatom pa možnost za smotno investiranje svojega premoženja.³⁷

Vpetost v nove, društvene socialne mreže je nenazadnje služila oz. omogočala tudi iskanje življenjskega partnerja ali partnerke. Mreže, ki so se tvorile v društvenih salonih, so namreč segale vse do domačih ognjišč in obloženih miz.³⁸ Kugy tako zapiše, da je med koncerti čez dvorano Društva Schiller »planil vroč val ljubezni. Marsikaj, kar je dotlej ostajalo skrito, je čudežno vzcvetelo in pospešilo zaroke, ki so bile v zraku«.³⁹

Obenem je meščanskemu prebivalstvu udejstvovanje v društvih odpiralo tudi drugačna vrata, vrata javne sfere. Musil je v svojem *Možu brez posebnosti*, umetniškem orisu avstro-ogrskega urbanega etosa, izpostavil društva kot stične točke individualnega in kolektivnega. Na grofa Leinsdorfa, vodjo odbora, ki je pripravljaval slavnostno proslavo cesarjeve obletnice, se z domoljubnimi pobudami niso obračali posamezniki, pač pa »predsedniki planinskih društev, zveze svobodomislecev, dekliških kongregacij, obrtniških združenj, društev za gojitev družabnosti, meščanskih klubov in drugih takih skupin in skupinic, ki jih prehod od individualizma h kolektivizmu nosi pred seboj kakor vrtinčast veter kupčke smeti.«⁴⁰

Društva so bila, bi lahko zapisali, tretji pomemben prostor socializacije: med intimno oziroma zasebno sfero družine in javno, tudi imperialno sfero države. Bila so del procesa, v katerem se je nabor »pasivnih« posameznikov in posameznic mobiliziral v skupnost, ki je sodelovala v javnem življenju in se zavzemala za skupne cilje.⁴¹ Pogovori, ki so bili nekoč omejeni le na domače dnevne sobe, so s pomočjo društev postali del javnega življenja oziroma po Habermasu predpogoj vznikajoče javne sfere – prostora, ki ga kot Gary Cohen razumem kot prostor diskurza in akcije, ki je formalno neodvisen od države in v katerem lahko posameznice in posamezniki javno naslavljajo vprašanja politike, oblasti in družbe kot take.⁴² Prav društva so bila poleg tiska sredstvo, s pomočjo katerega so lahko liberalni meščani in meščanke oblikovali in manifestirali svoje kritične ideje, ki so tlakovale pot iz starega režima v novo, k napredku usmerjeno meščansko družbo.⁴³

³⁷ Maxwell in Campbell, István Széchenyi, str. 8.

³⁸ Krueger, *Czech, German & Noble*, str. 120.

³⁹ Kugy, *Delo, glasba, gore*, str. 75.

⁴⁰ Robert Musil, *Mož brez posebnosti*, prev. Janez Gradišnik (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1962 [1943]), str. 242.

⁴¹ Habermas, *The Public Sphere*.

⁴² Cohen, *Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy*, str. 245.

⁴³ Več v Habermas, *The Public Sphere*; Judson, *Whether Race of Conviction Should be the Standard*, str. 30–31; Kaschuba, *German Bürgerlichkeit after 1800*.

Tržaško meščanstvo

Kdo so torej meščanke in meščani in od kod tako navdušenje nad združevanjem v društva? V *dobi meščanstva*, obdobju, ki se je začelo s francosko revolucijo in končalo s prvo svetovno vojno, se je kot posledica urbanizacije, ekonomskega razvoja in napredka države povečalo število prebivalcev in prebivalk mest, število meščanov in meščank in meščanskega načina življenja. Heterogeno meščansko skupnost so sestavljali trgovci, bančniki, inženirji, najrazličnejši uradniki, zdravniki, odvetniki, profesorji, industrialci, umetniki, časniki in nekateri drugi pripadniki in včasih tudi pripadnice komercialnih, manufakturnih in profesionalnih skupin, ki so nadzorovali pomemben del kapitala. To elitno socialno kategorijo je družila skupna mentaliteta, kultura in življenjski stil, ki mu pravimo meščanskost (*Bürgerlichkeit*).⁴⁴ Meščanskost je slonela na izobrazbi, lastništvu, prestižu, skupnih izkušnjah in se izražala skozi specifično samorazumevanje, skupno zavest in sprejemanje skupnih v razsvetljenstvu rojenih vrednotnih idealov: izobrazba, delo, napredek, razum, posameznikova avtonomija oziroma neodvisnost. Meščanski sloj je v praktičnem smislu združevala tudi skupna kultura, ki se je artikulirala tudi s specifičnim okusom in vzorci obnašanja.⁴⁵

Vse to velja tudi za Trst, pa vendar ima to mesto zaradi kombinacije obmorske lege, podonavskega zaledja, trgovske dejavnosti in ugodnosti proste luke ter drugih privilegijev, ki jih je država protekcionistično nudila Trstu in njegovemu prebivalstvu, svoje specifičnosti. V času 18. in še zlasti 19. stoletja se je Trst preobrazil iz obmorskega mesteca in postal imperialno in emporialno središče.⁴⁶ Če je konec 18. stoletja štel 30.000 prebivalcev, naj bi jih leta 1900 bilo že 178.599.⁴⁷ Do preloma stoletja je tako postal tretje največje avstrijsko mesto, ključno upravno središče, najpomembnejše jadransko пристanišče in tretje največje skladišče kave na svetu.⁴⁸

⁴⁴ Različni nazivi za meščanke in meščane, na primer nemški *Bürgertum*, francoski *bourgeoisie*, italijanska *borghesia*, angleški *bourgeoisie*, ne nosijo istega pomena. Vsak izhaja iz specifičnega zgodovinskega konteksta. V slovenskem primeru lahko meščanstvo na podlagi dolge skupne zgodovine vendarle enačimo s pojmom *Bürgertum*.

⁴⁵ Več o vzponu meščanstva in meščanskosti v dolgem 19. stoletju v Hobsbawm, *Čas kapitala*, str. 275–300; Bruckmüller, Nove raziskave zgodovine avstrijskega meščanstva; Kocka, *The European Pattern and the German Case*; Kaschuba, *German Bürgerlichkeit after 1800*; *Slovensko meščanstvo od vzpona nacije do nacionalizacije*.

⁴⁶ O Trstu v času razsvetljenstva in integraciji judovskih, a tudi drugih priseljencev, glej Dubin, *The Port Jews of Habsburg Trieste*. Podrobneje o demografskih premikih tržaškega prebivalstva v 18. stoletju v Kalc, *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju*, za 19. stoletje glej na primer Rutar, *Kultur, Nation, Milieu*, str. 69–76.

⁴⁷ Pirjevec, *»Trst je naš!«*, str. 17.

⁴⁸ Prav tam, str. 45.

Trgovski značaj je mestu omogočil, da se je že od obdobja restavracije trgovski sloj vzpostavil kot dominanten sloj tržaškega prebivalstva. K vzponu vse bogatejše buržoazije je pripomoglo tudi dejstvo, da v mestu skorajda ni bilo plemstva.⁴⁹ Vodilna elita trgovske buržoazije je vsaj do konca prve svetovne vojne igrala pglavito vlogo pri bogastvu tega trgovskega, finančnega in kasneje tudi industrijskega središča. Trst se je tako v 19. stoletju, predvsem zaradi številčne trgovske buržoazije, razmahnil v meščansko mesto *par excellence*. Zgodovinar Elio Apih je celo zapisal, da je Trst nemara bil »kar najbolj meščansko mesto Avstrije« (»la città forse più borghese dell'Austria«).⁵⁰

Ekonomski vzvodi in privilegiji, ki jih je nudila država, so podjetne Tržacane motivirali k sodelovanju, pri čemer so v ozadje stopile kulturne, jezikovne, verske in druge morebitne razlike. Različni meščani in meščanke so skupaj oblikovali družbeno tkivo, ki sprva ni imelo skupnih tradicij, a se je postopoma poenotilo v meščansko skupnost, ki je pod okriljem ideje napredka tvorila nove, skupne rituale in med sabo komunicirala v italijanščini oziroma njeni lokalni različici.⁵¹ Da je bila tržaška trgovska elita naklonjena novim, liberalnim idejam se je kazalo že v 18. stoletju, ko se je tedaj še maloštevilno tržaško meščanstvo navzelo razsvetljenskih in prostozidarskih idej.⁵² Prav v izraziti liberalnosti (v ideološkem in ne nujno strankarskem smislu), v naklonjenosti pozitivizmu in sekularni drži naj bi se tržaška buržoazija pomembno razlikovala od prebivalcev preostalih mest sicer konservativno katoliške Habsburške monarhije. Zgodovinarica Marina Cattaruzza je v tem smislu Trst označila celo za »liberalni otok«.⁵³

Če tržaško buržoazijo opredelimo še v odnosu do drugega, lahko govorimo o razlikovanju od delavstva, vsekakor pa od predstavnika oziroma predstavnice tržaškega prebivalstva z manj ekonomskega, kulturnega in socialnega kapitala. Za tržaško meščanstvo je bil kot *Drugi* oziroma kot drugačen nemalokrat kategoriziran prebivalec ali prebivalka slovanskega porekla. Anna Millo je iz

⁴⁹ Cattaruzza, *Tra logica cetuale e società borghese*, str. 420. Cattaruzza obširneje pripoveduje o hitro obogateli trgovski buržoaziji, ki jo med pripovedovanjem o članih društva Casino Vecchio opredeli z izrazom »nuovi ricchi« (prav tam, str. 426).

⁵⁰ Apih, *Slovinci in 1848. leto*, str. 11. S temi besedami sta Trst opisala že Vivante v svoji odmevni monografiji *Irredentismo adriatico* (1912) in Leghissa v monografiji *Trieste che passa: 1884–1914* (1955) (po Rutar, *Kultur, Nation, Milieu*, str. 47).

⁵¹ Cattaruzza, *Tra logica cetuale e società borghese*, str. 421; Catalan, *The Ambivalence of the Port City*; Rutar, *Kultur, Nation, Milieu*, str. 45–56; Millo, *Storia di una borghesia*, str. 62; Millo, *Trieste, 1830–70*; Verginella, *The Fight for the National Linguistic Primacy*, str. 30.

⁵² Millo, *Trieste, 1830–70*, str. 65. Več o tržaškem primeru prevzemanja prostozidarskih idej in ustanavljanju lož Manenti, *Massoneria e irredentismo*.

⁵³ Cattaruzza, *Population Dynamics and Economic Change in Trieste and Its Hinterland*, str. 178.

virov kot »sovražnika buržoazije« razbrala Slovenca.⁵⁴ V diskurzu italijansko govorečega meščanstva 19. stoletja je *Slovan* kot združeni pojem za prebivalce slovenskega, hrvaškega in srbskega porekla postal sinonim za neitalijanskost in nenemškost; največkrat je pomenil neizobraženega, revnega, tudi moralno oporečnega prebivalca podeželja.⁵⁵ Iz virov o Društvu ljubiteljev živali se na primeru diskurza članic in članov društva na primer kaže odnos, ki so ga *civilizirani* meščani in meščanke gojili do *nehumanih*, pretežno slovanskih delavcev in delavk.⁵⁶

Med slovenskimi in širše slovanskimi prebivalci in prebivalkami Trsta so res prevladovali razredno in slojno skromneje situirani, ki so v Trst prišli tako rekoč s trebuhom za kruhom.⁵⁷ Obenem pa vemo, da je bilo med delavstvom tudi veliko *regnicolov* in drugih italijansko govorečih.⁵⁸ Raziskovalci in raziskovalke so pokazali tudi, da lahko Slovane najdemo med najuspešnejšimi trgovci 18. stoletja,⁵⁹ pa tudi med buržoazijo 19. stoletja.⁶⁰ Navkljub zakoreninjenim predstavam tržaškega meščanstva Slovana oziroma Slovanke ni mogoče identificirati kot protipol meščana oziroma meščanke, saj to ne bi ustrezalo historičnim dejstvom. Obenem bi s tem izgubili pogled na tržaško meščanstvo kot celoto in zapadli v delitev Trsta z nacionalnih izhodišč.

Društveno življenje tržaškega meščanstva

Trgovina je brez dvoma močno zaznamovala vsakdan tržaškega prebivalstva, a je bil Trst bogat tudi v kulturnem, intelektualnem in znanstvenem smislu. Tržaški komparativist Elvio Guagnini je to dvojnost metaforično povzel v naslovu ene svojih knjig: *Minerva nel regno di Mercurio* (*Minerva v Merkurjevem kraljestvu*, 2001). Želel je poudariti pomen prepleta kulturnega

⁵⁴ Millo, *L'élite del potere*, str. 67. V zvezi s sinonimno rabo pridevnikov »slovanski« in »slovenski« in identitetno fluidnostjo, ki je z njo povezana, glej Verginella, *Sloveni a Trieste tra Sette e Ottocento*, str. 458.

⁵⁵ Verginella obširneje o razširjeni ideji dihotomije med italijanskim mestom in slovanskim podeželjem, še zlasti o vplivu te problematične paradigme na zgodovino pisa 19. in 20. stoletja, v *O zgodovini dihotomije mesta in podeželja*.

⁵⁶ Ličen, *Kulturna društva v Trstu*, str. 122–124.

⁵⁷ Pirjevec, *»Trst je naš!«*, str. 17.

⁵⁸ Npr. Rutar, *Kultur, Nation, Milieu*, str. 71–74.

⁵⁹ Verginella, *O zgodovini dihotomije mesta in podeželja*, str. 448–455; Dogo, *The Slavonic Dimension of Trieste as an Imperial Port-City*, str. 465–470.

⁶⁰ Verginella, *Družbeni vzpon slovenske elite v Trstu; Pahor, Družina Kalister v Trstu*. Verginella je sicer v svojem prispevku do kategorije »slovenskega meščanstva« tudi kritična: postavlja namreč vprašanje, kdo so bili »slovanski« meščani in meščanke.

in znanstvenega udejstvovanja, ki ju simbolizira boginja Minerva, z blagovnim prometom, ki ga simbolizira bog Merkur. Tudi Apih je menil, da Trst ni bil samo mesto trgovskih odnosov, »ampak tudi aktivno zavezan k ustvarjanju in razmišljanju o idealnih in klasičnih vrednotah«.⁶¹

Tozadevno ne preseneča, da so med ustanovnimi skupinami enega najzgodnejših tržaških dobrodelnih društev, Tržaškega zavoda za revne (*Istituto dei Poveri di Trieste*), ki je nastal leta 1818, bili tudi trgovci.⁶² Tudi pripadniki znane trgovske družine Kalister so velikokrat nastopali v vlogi kulturnih mecenov, dobrodelnežev in preprosto članov raznovrstnih društev.⁶³ France (tudi Francesco ali Franc) Kalister (1839–1901) je na primer deloval v Društvu tržaških turistov (*Club Touristi Triestini*), v katerem je člane združevala naklonjenost izletništvu.⁶⁴ Tudi zelo bogati meščani, kot na primer Pasquale Revoltella (1795–1869), svoj čas verjetno najprepoznavnejši tržaški poslovnež, in Marco Parente (1786–1840), lokalni agent družine Rotschild, so sodelovali v kulturnih in čitalniških društvih in pri družbenih iniciativah, ki so mesto spreminjale v kozmopolitski center.⁶⁵

Če orišemo meščansko združevanje v društva še v časovnem kontekstu, opazimo delovanje številnih društev, med njimi dobrodelnih, umetniških, razvedrilnih – leta 1795 je nastal *Casino Greco*⁶⁶ – in podpornih, že v predmarčnem času. Nastajala so tudi neformalna združenja, kot so bili prostozidarji in karbonarji.⁶⁷ Od sredine tridesetih let 19. stoletja so se v mestu razmahnila še številna druga društva, manj salonska in bolj specializirana, pa vendar elitna, ob njih pa tudi gledališča, bolnišnice, šole in dobrodelne ustanove. Trst je postal nekakšna meka za umetnike, pisatelje in druge, ki so tam našli priložnost zase.⁶⁸ Poseben pomen so imela v tem mestu društva tudi zato, ker je Trst navkljub velikosti, številčnosti prebivalstva in gospodarskemu pomenu univerzo dobil šele po prvi svetovni vojni. Prav društva so tako ponujala fizični, a še zlasti simbolni prostor, kjer so v mestu brez univerze lahko živele znanost, umetnost in kritična misel.

Od srede stoletja naprej je v Trstu zanimanje za združevanje v društvih vse bolj naraščalo. Leta 1859 ustanovljeno Društvo Schiller je v prvih letih obstoja štelo preko 2.000 članov, predvsem nemško govorečih predstavnikov

⁶¹ Apih, *La società Triestina tra il 1815 ed il 1848*, str. 27.

⁶² Melato, *Per una storia dell'assistenza medica e sociale ai bambini di Trieste*, str. 383.

⁶³ Verginella, *Sloveni a Trieste tra Sette e Ottocento*, str. 452; Pahor, *Družina Kalister v Trstu*.

⁶⁴ Prav tam, str. 56.

⁶⁵ Reill, *Nationalists who Feared the Nation*, str. 85–86.

⁶⁶ Millo, *L'élite del potere*, str. 158.

⁶⁷ Marušič, *Pregled društvene dejavnosti v Avstrijskem primorju*, str. 165–167.

⁶⁸ Reill, *Nationalists who Feared the Nation*, str. 85.

buržoazije.⁶⁹ Društveno življenje se je izraziteje razširilo v zadnji tretjini 19. stoletja.⁷⁰ Filharmonično-dramatično društvo (*Società Filarmonico-drammatica*) je na primer leta 1897 štel 590 članov,⁷¹ Telovadno združenje (*Unione ginnastica*) pa leta 1899 1.429 članov.⁷² V mestu je leta 1905 obstajalo 316 društev,⁷³ samo nekaj let kasneje, ob razpadu Avstro-Ogrske, je število društev še naraslo. Zgolj »hrvaških« in »slovenskih« društev naj bi bilo potem okoli 200.⁷⁴

V desetletju pred prvo svetovno vojno se društvena pahljača ni razširila le kvantitativno, temveč tudi v kvalitativnem smislu. Zgolj športnih društev je bilo v mestu ogromno. Ustanovljen je bil na primer Teniški klub (*Lawn Tennis Club*),⁷⁵ pa Klub avtomobilistov (*Automobile Club*),⁷⁶ Češki jadralni klub (*Český Yacht Klub*),⁷⁷ Kolesarski Klub Sokol⁷⁸ in Tržaško veslaško društvo »Jadran« (*Triester Ruderverein »Adria«*).⁷⁹ Verjetno ni potrebno dodati, da je šlo za aktivnosti, ki so pritegnile predvsem meščanstvo; kdo je imel dovolj časa in sredstev, da si je privoščil avtomobil, jadnico oziroma drugo potrebno opremo? Kdo je v svojem vsakdanu imel dovolj časa, da ga je lahko namenil tudi rekreaciji? V mestu so se nahajala številna društva, npr. Podružnica Avstrijskega društva za pomorsko pravo,⁸⁰ Društvo proti rabi alkohola (*Lega antialcoolistica*),⁸¹ Tržaško stenografsko združenje (*Unione stenografica Triestina*),⁸² *Dalmatinski Skup*.⁸³

Od preloma stoletja naprej postane članstvo v društvih množično. Med člani in ustanovitelji društev so zdaj vse številčnejše tudi ženske, predstavniki drobne buržoazije, delavstva in kmečkega prebivalstva.⁸⁴ Društva, ki so bila prej

⁶⁹ Dorsi, *Stranieri in patria*, str. 51.

⁷⁰ Marušič, Pregled društvene dejavnosti v Avstrijskem primorju.

⁷¹ Millo, *L'élite del potere*, str. 175.

⁷² AST, LAP, 227.

⁷³ AST, LAP, 284.

⁷⁴ Strčić, *La Storia dei Croati*, str. 37.

⁷⁵ Millo, *L'élite del potere*, str. 163–164.

⁷⁶ AST, LS, 12.

⁷⁷ Prav tam.

⁷⁸ AST, LS, 15.

⁷⁹ AST, LS, 12.

⁸⁰ Marušič, Pregled društvene dejavnosti v Avstrijskem primorju, str. 174.

⁸¹ Melato, *Per una storia dell'assistenza medica e sociale*, str. 387.

⁸² AST, PS, 7.

⁸³ AST, LS, 15.

⁸⁴ Več o delavskih in drugih s socialističnim duhom navdahnjenih društvih tudi Rutar, *Kultur, Nation, Milieu*, o slovenskih združenjih, ki so medse vabila tudi preprostejše prebivalstvo, pa Vovko, *Mal položi dar ...*

namenjena višjim slojem, na primer prostozidarska, postanejo bolj vključujoča,⁸⁵ s tem sicer izgubijo svoj izrazito buržoazni značaj, hkrati pa ostajajo principi združevanja v društva v veliki meri še naprej enaki. Društva namreč niso bila buržoazna samo po članstvu, ampak tudi po praksah, pravilih in vrednotah. Anna Millo je na primeru tržaških socialistov in njihovih združenj pokazala, da so tudi v Trstu spisi Karla Marxa sprva pritegnili liberalno meščanstvo. O Marxovih idejah se je na primer razpravljalo v Društvu Minerva, kjer jim je lahko prisluhnil tudi eden danes najbolj znanih tržaških socialistov, Angelo Vivante (1869–1915), sicer premožen meščan judovskega porekla.⁸⁶

Meščanstvo je na svoji misiji pomeščanjenja (*Verbürgerlichung*) stremelo k razširjanju svojega načina življenja na celotno družbo.⁸⁷ V tem smislu je mogoče kot enega od pomembnih elementov meščanskega življenja, ki so do konca 19. stoletja uspešno zaznamovali širše prebivalstvo, identificirati tudi društva. Obenem je seveda vključevanje preprostejših prebivalcev in prebivalcev v društveno življenje tesno povezano tudi z nacionalnimi gibanji, ki v zadnji tretjini 19. stoletja pospešeno ustanavljajo svoja društva in vanje vabijo vse zainteresirane članice in člane zamišljenih nacionalnih skupnosti, ne glede na njihov ekonomski status oziroma intelektualno ali kulturno širino.

Zaključek

Podala sem se na pot proučevanja tržaških društev v 19. stoletju, pri čemer svojega pogleda nisem nemudoma zožila na izbrano etnično skupnost, nasprotno, zanimala so me društva kot taka. Ob prebiranju razpoložljivih virov pa sem bila hitro soočena z dejstvom, da se, ko govorimo o društvih, vendar vseskozi pojavlja specifična družbena skupina, ki jo lahko opredelimo kot meščanstvo. Čeprav najdemo v tržaških društvenih arhivih nadvse različna društva, ta skupaj tvorijo zgodbo o tržaškem meščanstvu dolgega 19. stoletja. Osredinjenost na zgodovinske vire o društvih tako ponuja možnost izogiba dominantnim nacionalnim diskurzom in zbližuje Triest, Trieste in Trst. Nemara lahko prav društva predstavljajo okno v svet, ki v naši zgodovinski domišljiji ne obstaja; svet, ki ni definiran s prisotnostjo oziroma odsotnostjo nacionalnega; svet, v katerem so pomembne tudi sicer zapostavljene regionalne, jezikovne, verske, spolne, poklicne in še zlasti razredne oblike kolektivne pripadnosti.

⁸⁵ Manenti, *Massoneria e irredentismo*, str. 25–26.

⁸⁶ Millo, *Storia di una borghesia*, str. 141–211.

⁸⁷ Kocka, *The European Pattern and the German Case*, str. 12.

VIRI

Arhivski in tiskani viri

- AST, LAP, 227 – Državni arhiv v Trstu / Archivio di Stato di Trieste, Namestništvo predsedniški spisi (1850–1905) / Luogotenenza Atti Presidiali (1850–1905), škatla 227, let. 1900.
- AST, LAP, 284 – Državni arhiv v Trstu / Archivio di Stato di Trieste, Namestništvo predsedniški spisi (1850–1905) / Luogotenenza Atti Presidiali (1850–1905), škatla 284, let. 1905.
- AST, LS, 12 – Državni arhiv v Trstu / Archivio di Stato di Trieste, Namestništvo društva (1814–1918) / Luogotenenza Società (1814–1918), škatla 12.
- AST, LS, 15 – Državni arhiv v Trstu / Archivio di Stato di Trieste, Namestništvo društva (1814–1918) / Luogotenenza Società (1814–1918), škatla 15.
- AST, PS, 7 – Državni arhiv v Trstu / Archivio di Stato di Trieste, Uprava policije: društva (1850–1918) / Direzione di Polizia: Società (1850–1918), Tržaško stenografsko združenje (*Unione stenografica Triestina*), škatla 7.
- Guida generale amministrativa commerciale e corografica di Trieste, il Goriziano, l'Istria, Fiume e la Dalmazia. Prvi del. Guida Pratica di Trieste per l'anno 1894.*
Trst: Luigi Mora, 1894–1896.
- Kugy, Julius: *Delo, glasba, gore*. Maribor: Obzorja, 1966 [1931].

LITERATURA

- Almasy, Karin: *Wie aus Marburger »Slowenen« und »Deutsche« wurden: ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861*. Gornja Radgona in Gradec: Artikel-VII-Kulturverein für Steiermark: Pavelhaus, 2014.
- Anderson, Robert T.: Voluntary Associations in History. *American Anthropologist*, 71/1, 1971, str. 209–222.
- Apih, Elio: La società Triestina tra il 1815 ed il 1848. *Italia del Risorgimento e mondo danubiano-balcanico* (ur. b. n.). Videm: Del Bianco, 1958, str. 23–36.
- Apih, Josip: *Slovenci in 1848. leto*. Ljubljana: Matica slovenska, 1888.
- Ara, Angelo, in Claudio Magris: *Trst, obmejna identiteta*. Ljubljana: Študentska založba, 2001 [1982].
- Bauman, Zygmunt: *Tekoča moderna*. Ljubljana: Založba /*cf, 2000 [1999].
- Brubaker, Rogers: Ethnicity without Groups. *Archives of European Sociology*, XLIII/2, 2002, str. 163–189.
- Roger Brubaker: Ethnicity, Race, and Nationalism. *Annual Review of Sociology*, 35, 2009, str. 21–42.
- Brubaker, Rogers, in Frederick Cooper: Beyond »Identity.« *Theory and Society*, 29/1, 2000, str. 1–47.
- Bruckmüller, Ernest: Nove raziskave zgodovine avstrijskega meščanstva. *Zgodovinski časopis*, 45/3, 1991, str. 369–389.
- Catalan, Tullia: The Ambivalence of the Port City: The Jews of Trieste from the 19th to the 20th Century. *Modernity and the Cities of the Jews* (tematska številka, ur. Cristiana Facchini). *Quest: Issues in Contemporary Jewish History; Journal of*

- the *Fondazione CDEC*, 2, 2011, str. 69–98. Dostopno na: < <https://www.quest-cdecjournal.it/the-ambivalence-of-a-port-city-the-jews-of-trieste-from-the-19th-to-the-20th-century/>>, 19. julij 2023.
- Cattaruzza, Marina: Tra logica cetuale e società borghese: Il »Casino vecchio« di Trieste (1815–1867). *Quaderni storici*, 26/77, 1991, str. 419–450.
- Cattaruzza, Marina: Population Dynamics and Economic Change in Trieste and Its Hinterland. *Population and Society in Western European Port Cities, c. 1650–1939* (ur. Richard Lawton in Robert Lee). Liverpool: Liverpool University Press, 2002, str. 176–211.
- Cohen, Gary B.: Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867–1914. *Central European History*, 40/2, 2007, str. 241–278.
- Cvirn, Janez: *Trdnjavski trikotnik*. Maribor: Založba Obzorja, 1997.
- D'Alessio, Vanni: Istrians, Identifications and the Habsburg Legacy: Perspectives on Identities in Istria. *Acta Histriae*, 14/1, 2006, str. 14–39.
- Davidoff, Leonore, in Catherine Hall: *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780–1850*. London in New York: Routledge, 2019 [1987].
- Slovensko meščanstvo od vzpona nacije do nacionalizacije 1848–1948* (ur. Jože Dežman, Jože Hudales in Božidar Jezernik). Celovec: Mohorjeva založba Celovec, 2008.
- Dogo, Marco: The Slavonic Dimension of Trieste as an Imperial Port-City, 1751–1914. *Zbornik Drage Roksandića* (ur. Damir Agičić, Hrvoje Petrić in Filip Šimetin Šegvić). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019, str. 465–478.
- Dorsi, Pierpaolo: Stranieri in patria: La parabola del gruppo minoritario tedesco nella Trieste austriaca. *Clio*, XXXVII/1, 2001, str. 5–58.
- Dubin, Lois C.: *The Port Jews of Habsburg Trieste: Absolutist Politics and Enlightenment Culture*. Stanford: Stanford University Press, 1999.
- Eriksen, Thomas: *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press, 1993.
- Eriksen, Thomas, in Elisabeth Schober: Introduction: The Art of Belonging in an Overheated World. *Identity Destabilised: Living in an Overheated World* (ur. Thomas Eriksen in Elisabeth Schober). London: Pluto Press, 2019, str. 1–19.
- Gombač, Boris: *Trst – Trieste: Dve imeni, ena identiteta*. Trst: Tržaška založba, 1993.
- Hobsbawm, Eric: *Čas kapitala 1848–1875*. Ljubljana: Sophia, 2011 [1962].
- Habermas, Jürgen: The Public Sphere: An Encyclopedia Article (1964). *New German Critique*, 1/3, 1974, str. 49–55.
- Hackmann, Jörg: Voluntary Associations and Region Building: A Post-national Perspective on Baltic History. Paper based on a talk at the German Study Group at CES, November 2002. *Center for European Studies: Working Paper Series*, 105. Dostopno na: <<http://aei.pitt.edu/9047/1/Hackmann.pdf>>, 25. februar 2021.
- Holfelder, Ute, Gerhard Katschnig, Janine Schemmer in Klaus Schönberger: Transversal Practices Between Bourgeois Cosmopolitanism and Fervent German Nationalism: The Schillerverein in Trieste as an Example of the In-between in the Alps-Adriatic Region. *Traditiones*, 46/1–2, 2017, str. 7–34.
- Janša Zorn, Olga: *Historično društvo za Kranjsko*. Ljubljana: Modrijan, 1996.
- Jelinčič, Dušan: *Zgodovina SPD Trst: 1904–1984*. Trst: Slovensko planinsko društvo, 1984.
- Jenkins, Richard: *Social Identity*. London in New York: Routledge, 1996.
- Judson, Pieter: *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge: Harvard University Press, 2006.

- Judson, Pieter: *Habsburški imperij: Nova zgodovina*. Ljubljana: Sophia, 2018.
- Judson, Pieter: Whether Race or Conviction Should be the Standard: National Identity and Liberal Politics in Nineteenth-Century Austria. *Austrian History Yearbook*, 22, 1991, str. 76–95.
- Kalc, Aleksej: *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju: Priseljevanje kot gibal demografske rasti in družbenih sprememb*. Koper: Založba Annales, 2008.
- Kaschuba, Wolfgang: German *Bürgerlichkeit* after 1800: Culture as Symbolic Practice. *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe* (ur. Allan Mitchell, Gus Fagan in Jürgen Kocka). Oxford: Berg, 1993 [1988], str. 392–422.
- King, Jeremy: The Nationalization of East Central Europe: Ethnicism, Ethnicity, and Beyond. *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present* (ur. Maria Bucur in Nancy Wingfield). West Lafayette: Purdue University Press, 2001, str. 112–152.
- King, Jeremy: *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton, New Jersey in Woodstock: Princeton University Press, 2005.
- Klabjan, Borut: Scramble for Adria: Discourses of Appropriation of the Adriatic Space Before and After World War I. *Austrian History Yearbook*, 42, 2001, str. 16–32.
- Kocka, Jürgen: The European Pattern and the German Case. *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe* (ur. Allan Mitchell, Gus Fagan in Jürgen Kocka). Oxford: Berg, 1993 [1988], str. 13–39.
- Krueger, Rita: *Czech, German & Noble: Status and National Identity in Habsburg Bohemia*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Kuzmany, Bórris: *Brody: Eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert*. Wien: Böhlau Verlag Wien, 2011.
- Leerssen, Joep: Introduction. *The Matica and Beyond: Cultural Associations and Nationalism in Europe* (ur. Krisztina Lajosi in Andreas Stynen). Leiden: Brill, 2020, str. 1–10.
- Ličen, Daša: *Kulturna društva v Trstu kot prizorišče identifikacijskih procesov tržaškega prebivalstva (1848–1914)*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2021.
- Ličen, Daša: Jadransko naravoslovno društvo od nastanka leta 1874 do prve svetovne vojne. *Kronika*, 67/3, 2019, str. 531–544.
- Ličen, Daša: Tržaško društvo ljubiteljev živali in njegove dame. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 62/2, 2022, str. 8–28.
- Manenti, Luca: *Massoneria e irredentismo: Geografia dell'associazionismo patriottico in Italia tra Otto e Novecento*. Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, 2015.
- Marušič, Branko: Die Vereinstätigkeit im österreichischen Küstenland (Triest, Görz–Gradisca, Istrien). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Zv. VIII, Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft, 1. del: Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation* (ur. Helmut Rumpler in Peter Urbanitsch). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006, str. 541–585.
- Marušič, Branko: Pregled društvene dejavnosti v Avstrijskem primorju (1848–1918). *Annales series historia et sociologia*, 9/1, 1999, str. 163–193.
- Maxwell, Alexander, in Alexander Campbell: István Széchenyi, The Casino Movement, and Hungarian Nationalism, 1827–1848. *Nationalities Papers*, 42/3, 2013, str. 508–525.

- Melato, Mauro: Per una storia dell'assistenza medica e sociale ai bambini di Trieste. *Archeografo Triestino*, 72/4, 2012, str. 377–429.
- Merkù, Pavle: La presenza slovena nella città preemporiale. *Storia economica e sociale di Trieste I: La città dei gruppi 1719–1918* (ur. Roberto Finzi in Giovanni Panjek). Trieste: Lint, 2001, str. 273–291.
- Millo, Anna: *L'élite del potere a Trieste: Una biografia collettiva 1891–1938*. Milano: Angeli, 1989.
- Millo, Anna: *Storia di una borghesia: La famiglia Vivante a Trieste dell'emporio alla guerra mondiale*. Gorizia: LEG Edizioni, 1998.
- Millo, Anna: Trieste, 1830–70: From Cosmopolitanism to the Nation. *Different Paths to the Nation: Regional and National Identities in Central Europe and Italy, 1830–70* (ur. Laurence Cole). New York: Palgrave Macmillan, 2007, str. 60–81.
- Pahor, Milan: Družina Kalister v Trstu: Podoba Trsta v 19. in začetku 20. stoletja ter narodni preporod tržaških Slovencev. *Kronika*, 58/1, 2010, str. 29–58.
- Pirjevec, Jože: »Trst je naš!«: *Boj Slovencev za morje (1848–1945)*. Ljubljana: Nova revija, 2007.
- Reill, Dominique: *Nationalists who Feared the Nation: Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice*. Stanford: Stanford University Press, 2012.
- Reimann, Reinhard: *Die Deutschen in Triest 1880–1920: Das Verhältnis der deutschen Bevölkerung in der Adriastadt zu Italienern und Slowenen vom Beginn der nationalpolitischen Auseinandersetzungen bis zur Eingliederung der Stadt in das Königreich Italien*. Doktorska disertacija. Graz: Univerza v Gradcu, Institut za zgodovino, 2017.
- Rutar, Sabine: *Kultur, Nation, Milieu: Sozialdemokratie in Triest vor dem Ersten Weltkrieg*. Essen: Klartext, 2004.
- Sirovich, Livio: L'alpinismo triestino dall'irredentismo alla guerra partigiana. *Qualestoria: Rivista di storia contemporanea*, 29/2, 2001, str. 143–154.
- Stauter-Halsted, Keely: *The Nation in the Village: The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland, 1848–1914*. Ithaca in London: Cornell University Press, 2001.
- Strčić, Petar: La storia dei Croati. *Croati a Trieste* (ur. Natka Badurina). Trieste: Comunità croata, 2007, str. 19–44.
- Verginella, Marta: Družbeni vzpon slovenske elite v Trstu. *Od Maribora do Trsta: 1850–1914; Zbornik referatov* (ur. Darko Friš in Franc Rozman). Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998, str. 69–76.
- Verginella, Marta: O zgodovinjenu dihotomije mesta in podeželja. *Acta Histriae*, 25/3, 2017, str. 457–472.
- Verginella, Marta: Sloveni a Trieste tra Sette e Ottocento: Da comunità etnica a minoranza nazionale. *Storia economica e sociale di Trieste* (ur. Roberto Finzi, Giovanni Panjek, Giacomo Borruso in Loredana Panariti). Trieste: Lint, 2001, str. 441–471.
- Verginella, Marta: The Fight for the National Linguistic Primacy: Testimonies from the Austrian Littoral. *Language Diversity in the Late Habsburg Empire* (ur. Markian Prokopovych, Carl Bethke in Tamara Scheer). Leiden in Boston: Brill, 2019, str. 26–49.
- Vilfan, Sergej: *Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.

- Vodopivec, Peter: Kako so ženske na Slovenskem stopale v javno življenje: Prispevek k zgodovini žensk v slovenskem prostoru (1848–1900). *Zgodovina za vse*, 1/2, 1994, str. 30–44.
- Vogrič, Ivan: Lovro Žvab, Levstikov prijatelj. *Kras: revija o Krasu in krasu, o ljudeh in njihovem ustvarjanju*, 20/122–123, 2012, str. 53–55.
- Vovko, Andrej: *Mal položi dar... domu na altar: Portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda: 1885–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1994.
- Wimmer, Andreas, in Nina Glick Schiller: Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks*, 2/4, 2002, str. 301–334.
- Zahra, Tara: *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca: Cornell University Press, 2008.

An Nationally Unencumbered View of the Trieste Bourgeoisie in the Long Nineteenth Century

The Case of Voluntary Associations

Summary

This article examines nineteenth-century Trieste voluntary associations, which the author understands as voluntary, conscious, and self-regulated associations of individuals and/or groups united by a common interest – be it intellectual, scientific, cultural, or political. The associational array is broad and includes sports, educational, charitable, cultural, political, music, and reading societies, as well as fraternities and religious orders, artisan associations, and so on.

When illuminating the activities of selected associations, an important aspect of their social structure repeatedly emerged; namely, that the members belonged to a specific milieu of the city's population: the social elite. For example, when examining when and how women joined voluntary associations, it became clear that it was actually the integration of “ladies” and not the integration of the female population as such. The critical activities of the Society of Animal Lovers (*Società Zoofila*) showed that these were aristocrats and bourgeois men and women that saw animals either as companions or as research objects, but not as a source of their own livelihood. The activities of the Adriatic Natural History Society (*Società Adriatica di Scienze Naturali*) showed that the members belonged to a social class that could afford, both financially and timewise, to perform fieldwork at the other end of the empire or even at the other end of the world.

Thus, when looking at Trieste voluntary associations, focusing on a specific social group, the bourgeoisie, cannot be avoided. This presents an opportunity

to approach the nationally burdened history of Trieste differently. Combining anthropological and sociological theories on identifications and contemporary historical research on the nationalisation of the Habsburg Monarchy with sources on voluntary associations offers the possibility of avoiding dominant national discourses and brings *Trieste*, *Triest*, and *Trst* closer together.

Along these lines, voluntary associations offer a window into a world that does not yet exist in the historical imagination of Trieste; a world that is not defined by the presence or absence of the national. The history of voluntary associations unravels bourgeois social and cultural dynamics in a way that interprets the city not as a jigsaw of conflicting national entities, but as a scene in which class belonging plays a key role.

In the South of the Monarchy Lies our Strength

Istria and Dalmatia in the Habsburg Imperial Propaganda of the Vienna Adria-Ausstellung in 1913

SALVATORE PAPPALARDO*

ABSTRACT

This paper presents an analysis of the rhetorical strategies of the Habsburg imperial propaganda in the *Adria Exposition*, held in Vienna from May to October 1913. In what remained the last major international exhibition in the Austro-Hungarian Empire, plans for a process of modernization and colonial exploitation of Istria and Dalmatia became the cornerstone for a future vision of imperial power along the Adriatic seaboard and its hinterlands.

KEYWORDS

Habsburg Monarchy, Istria, Dalmatia, Adria Exposition, Trieste

IZVLEČEK

Članek predstavlja analizo retoričnih strategij habsburške cesarske propagande na Razstavi Adria (*Adria-Ausstellung*), ki je potekala na Dunaju od maja do oktobra 1913. Na tej zadnji veliki mednarodni razstavi v avstro-ogrski monarhiji so načrti za proces modernizacije in kolonialnega izkoriščanja Istre in Dalmacije postali temeljni kamen vizije prihodnje cesarske moči ob Jadranskem morju in v njegovem zaledju.

KLJUČNE BESEDE

habsburška monarhija, Istra, Dalmacija, Razstava Adria, Trst

The *Österreichische Adria-Ausstellung*, the Austrian Adria Exposition, held in the Vienna Prater from 3 May to 5 October 1913, presented to the general public the histories, cultures, and economic development opportunities of the Habsburg territories located along the Adriatic seaboard and its hinterlands.¹ Organized by the *Österreichischer Flottenverein*, the Austrian Navy League, under the patronage of the heir presumptive, the Archduke Franz Ferdinand, the Exposition pursued two related objectives: first, to celebrate, via a series

* Salvatore Pappalardo, PhD, Towson University, USA; e-mail: spappalardo@towson.edu; ORCID: 0000-0003-0377-6579

¹ I would like to thank the two anonymous reviewers of the manuscript of this paper for their useful comments.

of symbolic commemorations, the imperial possessions in Istria, Dalmatia, Trieste, and the recently annexed Bosnia and Herzegovina; and to reaffirm, domestically and on the global stage, the Dual Monarchy's rule over Southern Slavic populations, in an unequivocal assertion of Habsburg power on the geopolitical chessboard of Europe.² For Franz Ferdinand the Adria Exposition, destined to remain the last major international exhibition in the Austro-Hungarian Empire, represented an opportunity to advance his economic and political agenda for the future of the Dual Monarchy, which he envisioned to transform into an assertive and influential maritime power.³ Winning the support for such an ambitious political endeavor among different sectors of the population – including the general public, the aristocracy, and the industrial elite – required a sophisticated propaganda machine that operated on a large scale. To this end, the *Adria-Ausstellung* was promoted via different media that included advertisements, photographs, movies, newspaper articles, postcards, the authorized poster, and the official exhibition catalog.

This paper illustrates the rhetorical strategies of the Habsburg imperial propaganda and its representation of Southern Slavic territories as primitive geographies, still untamed lands that are ultimately in need of Austria's civilizing mission. I argue today that the catalyst for this Austrian process of social and cultural domestication of the Slavic hinterlands was, in the eyes of the imperial state apparatus, the colonial exploitation of local resources and raw materials. In other words, the plans of economic development reinforced the underlying message that the Adria Exposition broadcast to the Austrian and by extension European public: Istria and Dalmatia, shorthand for a rural Slavic world, could only be civilized by the logic of European colonial and capitalist modernity.⁴ The geographic core of the Exposition was the upper Adriatic region, an area known for its multilingual and multicultural composition. So, while the focus remained this hybrid, Italo-Slavic world, an important operational assumption in this intended process of civilization was a cultural-political

² The *Flottenverein* was founded in 1904 in Vienna with the explicit objective to promote both the military navy and commercial shipping. The association published an official magazine, "Die Flagge," and established a number of regional offices throughout the empire. After a timid start, the number of members grew quickly and reached, shortly before the outbreak of the First World War, more than 40,000 associates. With its robust promotional campaign, the Adriatic Exposition represented the most important initiative of the *Flottenverein*.

³ Vego, *Austro-Hungarian Naval Policy*, p. 182.

⁴ It is worth noting here that the Habsburg state was certainly aware of the linguistic, cultural, and ethnic diversity among its Slavic populations. These differences between Slovenes, Croats, and Bosnians – the main groups represented in the Adriatic Exposition – were generally glossed over in favor of a broader Slavic grouping.

hierarchy between Italian (or Romance dialect) speakers, fluent in what was considered a “historical language,” and Slavic dialects, spoken by so-called “non-historic peoples.”⁵ The civilizing mission that governed the Adria Exhibition was thus directed at the Slavic communities of the region, who were considered backwards and living, as it were, outside of history. The colonial driving force behind the Exposition, then, combined projects of systematic economic exploitation and the effort to finally bring “history” to allegedly underdeveloped populations. The 1913 Exposition, then, treated the sizeable Italian-speaking population that inhabited the Adriatic shore differently from its Slavic-speaking counterpart. While Austro-Italians were the poster child of successful policies of the past, Austro-Slavs were the object of a renewed and vigorous consideration that could propel the Habsburg Empire into an even more prosperous future.

I examine the Adria Exposition as a self-contained cultural artifact operating within several semiotic dimensions. In this analysis, I follow Maria Carolina Foi’s approach to the *Wiener Weltausstellung*, the 1873 World’s Fair organized in Vienna, which served as the blueprint for the 1913 Adria Exposition.⁶ Foi regards world fairs and universal exhibitions as social and political phenomena that functioned as “systems capable of working on multiple, interconnected levels.”⁷ The intersecting levels of signification that traversed the Adria Exposition were indeed manifold. The most immediate function appeared to be the promotion of a newly invigorated Mediterranean mission of the Habsburgs, one in which Slavic regions were framed as strategically crucial holdings in a possible future expansion of Austria as a sea power. In addition, the Adria Exposition overlapped with other important occasions of public interest since 1913 also marked the 65th jubilee of the Emperor’s ascent to the throne while,

⁵ The notion of “non-historical” people was famously discussed by Hegel in the context of the relationship between nationality and statehood. For a discussion of 19th-century power dynamics related to language use and policies in the Habsburg Empire, see Rindler Schjerve, *Diglossia and Power*. For a discussion of how language classifications in the empire were later used to construct ethnolinguistic identity categories, see Stergar and Scheer, *Ethnic Boxes*.

⁶ The Adriatic Exposition was modeled on the popular world fairs of the previous century, such as the ones held in London, Paris, Chicago, and Vienna itself. Attended by visitors eager to be both entertained and educated, these universal exhibitions often displayed the latest scientific and technological advances, while encouraging international trade. The Adriatic Exposition needs to be understood in the context of this popular trend in rapidly industrializing countries of the mid-nineteenth to the early twentieth centuries. Although smaller in scale, the 1913 Exposition was intended for a domestic audience (mainly the Habsburg upper and middle classes) but also for international visitors.

⁷ Foi, *Wiener Weltausstellung 1873*, p. 121.

in the meantime, the Balkan Wars were fought not far from Vienna. Against the backdrop of increasingly worrying warfare on the Ottoman frontier, the *Adria-Ausstellung* was conceived as an effort to promote an Austrian peace in the region. In the introduction to the official catalog of the Exposition, the president of the organizing executive committee, the doctor and balneologist from Abbazia/Opatija Julius von Hortenau, spoke of the historical importance of the *Adria-Ausstellung*.⁸ In the context of momentous events that threatened the *status quo* such as the disintegration of “European Turkey” and a general economic recession that thwarted the flow of global capital, the Adria Exposition was conceived as an endeavor to guarantee peace, “ein Friedenswerk,” suggesting a *pax austriaca* imposed with the might of imperial control.⁹

The spring and summer of 1913 were unseasonably cool and rainy, so much that in a reportage about the Adria Exposition published in mid-August, the *Neue Freie Presse* lamented the persistent bad weather during this time of year.¹⁰ The *Adria-Ausstellung* opened at 10 o'clock of an unusually mild and fair-weathered Sunday morning in early May. A sudden drop in temperature and heavy rain the day before had worried the organizing committee of the Adria Exposition, fueling the fear that the opening had to be relocated inside the Rotunda building on short notice. But the capricious weather in the end decided to cooperate. Emperor Franz Joseph presided the pompous inaugural ceremony, officially conducted by the patron of the Exposition Franz Ferdinand. Also present were Minister President Karl von Stürgkh, along with the highest court dignitaries, representatives of the ministerial and diplomatic corps, various other international guests of honor, and imperial government delegations from the Adriatic territories. The event conjoined public education and political propaganda attracting, despite the rainy weather in the summer months of that year, an overall number of over two million visitors.¹¹ On mild Sundays the number of visitors could exceed 80,000 guests.¹² The exhibition was installed around in the park area around the Rotunda building, which had been erected for the 1873 Vienna World Fair.

The Expo was open daily from 10 o'clock in the morning to 2 o'clock at night. The price of a daily admission ticket was 60 Heller, while a general pass for the entire length of the Expo (*Permanenz-Karte*) could be purchased

⁸ A brief note about toponyms in this paper: I use the English place names for major cities such as Vienna and Trieste. For all other towns, I employ a double toponym formed by the town's name at the time, followed by its present-day counterpart in Slovene or Croatian.

⁹ *Österreichische Adria-Ausstellung* [...], *Catalog*, p. x. See also Ursula Storch, *Der Süden*.

¹⁰ The article is dated 15 August 1913.

¹¹ *Neue Freie Presse*, 6 October 1913, p. 6.

¹² Beranek, *Die Adria-Ausstellung und ihr 'Meer'*, p. 583.

for 30 crowns. Visitors entered the Exposition near the western access of the Rotunda through an entrance that was a replica of the city gate in Dalmatian Zara/Zadar. The guests immediately reached a large artificial lake, excavated specifically for the Exposition, imitating a harbor in the Adriatic Sea. The waterfront extended into what the organizers named the *Canale grande*, an eleven meter wide artificial channel that in turn lead to a large *Café-Insel* and a full-size reproduction of the Trieste-built Austrian Lloyd steamship “Wien,” which housed a sizable restaurant. The floor of the canal had been painted blue to imitate the chromatic hues of the Adriatic Sea. The entire surface area of the water amounted to almost 12,000 square meters. The *Canale* could be crossed by three Venice-inspired bridges offering access to exhibition halls on both sides of the banks. The exhibition halls were replicas of famous buildings in the Austrian Adriatic surrounded by a built scenery of towns and villages, churches, and a small mosque. Among the artistic and architectural reproductions, one could count the Praetorian Palace in Capodistria/Koper, the Rector’s Palace of Ragusa/Dubrovnik, the Municipal Building of Spalato/Split, the colonnades and narrow passageways of Abbazia/Opatija, the St. George Church in Lovrano/Lovran, and the splendid mosaics of the Euphrasian Basilica in Parenzo/Poreč. Curiously enough, a replica of the Venetian House in Pirano/Piran, built in fifteenth-century Gothic style in what today is Slovenian Istria, was chosen as headquarters of the Bosnia and Herzegovina pavilion, conflating geographic and cultural areas into a generic and stereotypical Slavic grouping. This conflation notwithstanding, male and female actors, dressed in traditional folk costumes, walked through the streets and alleys to enhance the appearance of ethnic and cultural authenticity. The argument here was rhetorically subtle but visually powerful. With this ethnographic spectacle the organizers did not intend to suggest that these areas were inhabited by Slavic speakers.¹³ Evident from the display of the traditional *Volkstracht*, however, is an ethnically-inflected strategy of representation in which specific local costumes are subsumed in a larger Slavic world, constructed in opposition to Italian-speaking cultures. Crucial was that all installations had to be as genuine and realistic as possible: for the aquaria of the Natural Museum on display, the organizers shipped to Vienna the equivalent of sixty cubic meters of seawater from the Bay of Trieste.

On proud display was an entire section devoted to Trieste, the shiny crown jewel of the Habsburg Adriatic. The port city told a remarkable success story. Steadfast in resolve and true to her dynastic commitment, Trieste was commercially irreplaceable and politically invaluable. The growth of its urban

¹³ The Austrian census indicates that in 1910 over 90% of inhabitants of Pirano/Piran and Capodistria/Koper indicated Italian as their main language.

center was the tangible demonstration of Austrian administrative achievements and the metaphorical springboard from which to dive into future endeavors in the Adriatic and beyond. The Trieste exhibit showed panoramic views of the city and the port area, as well as pompously boasting the latest work of civil engineering such as the San Vito road tunnel, opened to the public in 1911. On display were also the geological attractions of the region with a reconstruction of a Karst grotto that led to a panorama of the Miramare Castle. Creating the powerful illusion of an adventurous and culturally edifying maritime journey, the exhibit offered the spectacle of an exotic yet domesticated Mediterranean atmosphere. A red and white lighthouse, visible from afar, clearly indicated that the goal of the *Adria-Ausstellung* was a celebration of an already well-established Austrian imperial power in the Adriatic. But the exhibition was also much more than a simple glorification of past annexations and territorial gains. The vividly painted dioramas and the movie theater showing cinematographic renderings of pleasant sea voyages offered visitors the unmistakable notion that the whole project was in large part the affirmation of a renewed and modernized colonial fantasy that made visible the many new economic opportunities and chances of exploitation that the Habsburg Mediterranean offered.

The structural configuration of the Adria Exposition was organized in large units and departments that in turn grouped together smaller, thematically related, pavilions and exhibits. The large theme park contained exhibitions that featured the *k. u. k. Kriegsmarine*, the Imperial-Royal Austrian War Navy, including the reproduction of the navigation bridge of a battleship, the mercantile navy, as well as the most recent developments in naval engineering and architecture. The section dedicated to the art, history, and ethnology of the Adriatic region and the Balkan peninsula included presentations of local folklore. A sizable area covered the natural sciences and the speleology of the Karst Plateau and the Dinaric Alps. Various other exhibitions educated the public about forestry, agronomy, and fishery, as well as marine botany and zoology. Here, the presentations included the maritime fauna of the Adriatic Sea, comprising among other animals, dolphins and seals; and the diverse wildlife in the region that included wild goats, deer, bears, wolves, as well as pelicans and vultures. While geared towards the general public, part of the intent of these exhibits was also to promote hunting expeditions for the Habsburg aristocracy.¹⁴ These efforts were connected to the larger promotion of Austrian tourism to seaside resorts and spa towns in Istria, Dalmatia, and Bosnia-Herzegovina. Other exhibits boasted the development of agriculture, hydraulic engineering, and the recent completion of sizeable public works.

¹⁴ See also Morgan, *Das Jagdwild*.

Next to the sections devoted to the imperial capital Vienna and Trieste was the exhibit that showcased the *Südbahn*, the Southern Railway, that connected the imperial capital to the Adriatic city. As the most important commercial port and Habsburg outlet to the Adriatic Sea, Trieste played a particularly prominent role in the Exposition.

One of the main rhetorical objectives of the imperial propaganda underlying the Adria Exposition was the crafting of a persuasive argument through which the Habsburgs could vigorously stake a renewed claim over the Slavic territories. To that end, the visual vocabulary of the Exposition deployed a collection of colonial tropes and Orientalist iconographies that built upon a longstanding imperial tradition of representation of the cultural landscapes located southeast of Vienna. Tasked with this political strategy of legitimization was the historical exhibition, a museum-like display curated by a committee that included, among others, the directors of the Imperial-Royal Archeological Institute, the Court Museum of Art History, and the Central Committee for the Preservation of the Imperial Cultural Heritage.¹⁵ Chronologically arranged, the exhibition halls included replicas of artifacts and monuments that spanned the period from the second century C.E. to the beginning of the sixteenth-century. The emphasis of the exhibit was placed upon the civilizing Roman influence on the material cultures of local Illyrian and Celtic tribes at the expense of a larger contextualization that discussed pre-Roman populations and Greek colonies of the upper Adriatic region. In particular, the narrative in the official catalog of the Adria Exposition highlights how the Roman military occupation imposed upon a motley crew of warring barbarian tribes “state order” and a unifying “spiritual culture” upon the area.¹⁶ The results of recent archeological excavations are enlisted to demonstrate how the arrival of a superior state infrastructure shaped the identity of the region. In this vein, artifacts from early centuries to late antiquity are presented as incontrovertible evidence of the steady and relatively homogeneous Romanization, a process that intensified in the imperial period. Photographs, models, and dioramas of the Roman amphitheater and Augustan temple in Pola/Pula, mural paintings and floor mosaics of Roman villas, and the early Christian architecture of Aquileia are displayed as further testimony of the Western origin of Istria and Dalmatia.

In the historical exhibit, the large diorama that presented a replica of Diocletian’s Palace in Dalmatia offered a locus towards which several threads of

¹⁵ Respectively, the K. k. Hofrat Prof. Dr. Emil Reisch, Prof. Dr. Wilhelm Kubitschek, and Prof. Dr. Max Dvořák.

¹⁶ *Österreichische Adria-Ausstellung [...] Catalog*, p. 211: “staatliche Ordnung” and “geistige Kultur.”

the imperial propaganda rhetoric converged. Part military fortification, part residence of leisure in close proximity to the Adriatic Sea, the architectural complex was built in the fourth century C.E. at the behest of the Roman emperor. The growing interest in Diocletian's Palace, in addition to other Roman archaeological sites in Salona/Solin and Spalato/Split, had increased in the course of the nineteenth century and was motivated by a strategy of legitimization of power. Through the excavation and preservation of this cultural and artistic heritage, the Habsburgs could represent themselves as heirs to Roman imperial rule in Dalmatia.¹⁷ The catalog of the exhibit draws attention to the massive and iconic granite Sphinx statue located at the end of the easternmost arcade of the Palace, reminding the audience that the monument was built in Egypt and then transported to Dalmatia.¹⁸ The emphasis on this architectural detail reveals a strategic argument that establishes a historical analogy between the Roman colonization of Egypt and the Austrian colonization of Dalmatia. The maritime location of the Palace also provided further historical justification as it encapsulated the ambitious dreams of an Austrian thalassocracy, a military sea power dominating the Adriatic Sea. In this network of mutually reinforcing political statements, a circumstance that did not pass unnoticed to the organizers and the public alike was the close physical proximity of the Palace with the geographic site of the Austrian naval victory in the 1866 Battle of Lissa/Vis, a nearby island off the Illyrian coast. Outnumbered against the Italian navy, the Austrians here won a strategically insignificant but symbolically important success against their Prussian-backed enemy.

Parallel to this assertion of imperial continuity that established an ideal genealogy from Rome to Vienna is the representation of Dalmatian locals as Slavic noble savages, unsophisticated peasants who were less likely to be contaminated by the rhetoric of nationalism and thus faithful to the House of Habsburg. Actors dressed in Dalmatian traditional folk costumes, including the characteristically black Morlach attire, walked in the streets of the theme park to convey a sense of genuineness. The iconography of the Morlachs, a rural community from the Dalmatian hinterland, hailed from late eighteenth-century travel accounts in the region, in particular from the famous *Journey to Dalmatia* (*Viaggio in Dalmazia*), published in 1774 by the Venetian abbot Alberto Fortis. Although Fortis's understanding of the population focused on their maritime homeland (from the Slavic root *more*, meaning "sea"), inherent in the ethno-anthropological classification of the Morlach community as Black Vlachs (from the Italian term *morlacchi*) was a process of exotic racialization

¹⁷ Baskar, *The Habsburg Empire in the Adriatic*, p. 17.

¹⁸ *Österreichische Adria-Ausstellung* [...] *Catalog*, p. 215.

according to which they were often described as intemperate and debauched mountain brigands. When represented as racially white, black was traditionally the color of their clothes. In the traditional iconography, Morlachs were portrayed donning an elaborate folk costume that featured embroidered velvet robes and the famed Dalmatian lace.

Dalmatian lacemaking figured prominently at the Adriatic Exposition in Vienna. Once again, the organizers resorted to a well-established tradition that connected the aristocratic patronage of local arts and craftsmanship to projects of colonial expansion. A nascent, politically motivated tourism in Dalmatia promoted a sense of imperial pride and ownership. Bojan Baskar has shown that in the Eastern Adriatic, Habsburg aristocratic initiatives played a crucial role in the promotion of different forms of travel, from cultural tourism to the development of seaside resorts.¹⁹ Dalmatian lacemaking exhibitions in Vienna were then advertised in newspapers specifically printed for guests on Austrian steamships carrying visitors to the Adriatic resorts. Newspapers such as *Adria*, read by the imperial court in Vienna, or the *Illustrierte Österreichische Riviera-Zeitung*, a newspaper distributed on board of steamships, promoted events such as the 1905 Exhibition of Dalmatian Lacemaking in Vienna. Now, laced fabrics featured prominently in the representation of ethnographic exhibits and local folklore.

An often-employed colonial trope revolved around the representation of these Orientalized territories as fabled places. An article of the *Zeitschrift des österreichischen Ingenieur- und Architektenvereins* extolling the virtues of the Adriatic Exhibition made the ambitions of new colonial explorations more explicit. Addressing an audience of engineers and architects, the editorial described the Dalmatian and Istrian coasts and inland territories as eagerly awaiting development.²⁰ The Adria Exposition showed that Austria was ready to awake these territories from the long slumber of Sleeping Beauty. This storybook imagery was not new. The description of Dalmatia as Cinderella of the imperial crown lands had been a widespread trope in Austrian travel accounts. In Hermann Bahr's *Dalmatinische Reise*, the author cites a review of the previous edition of his travelogue in the *Österreichische Rundschau*

¹⁹ See Baskar, *Southbound*; idem, *The Habsburg Empire in the Adriatic*.

²⁰ "Das Innere Dalmatiens und wohl auch Istriens harret noch der Erschließung, des Erweckens aus einem langen Dornröschenschlafe. Hier ist noch das weite Feld für ergiebige Entdeckungen, die vielleicht künftige Bahnbauten dem Ingenieur gewähren. Beispiele locken ja kräftig, so jenes von Abbazia, das binnen drei Jahrzehnten aus einem armseligen Fischerdorf zum weitbekannten Kurort sich verwandelte; von Brioni, das unser Vereinsmitglied Ing. Kuppelwieser zum Erblühen brachte." Beranek, *Die Adria-Ausstellung und ihr 'Meer'*, p. 583.

that describes Dalmatia as “das Aschenbrödel Österreichs.”²¹ In the article, however, the rousing of Sleeping Beauty is associated with potential investment opportunities. The Brionian (Brioni/Brijuni) archipelago, purchased by the industrialist and magnate Paul Kupelwieser and transformed into a luxury seaside resort, is used as an example. The complete makeover of Abbazia/Opatija, a small town turned from a “squalid fishing village into a renowned health resort” is another illustration of the Austrian industrial elite’s ability to secure fruitful capitalist investments in the region. Other areas of abundant discoveries are alluringly wide open, such as the initiation of construction projects that could expand the imperial railway network.

The characterization of the unexplored or underdeveloped territories along the Adriatic shores as fairytale-like realms is echoed in a contemporary article in the *Neue Freie Presse* that reported on the opening ceremony of the Adria Exposition. Here the littoral region is once again described as dwelling in the slumber of Sleeping Beauty, in German *Dornröschenschlummer*. Contrary to the publication of the Club of Austrian Engineers and Architects, however, the daily newspaper argued that the Adriatic region has finally woken up from its slumber, ready to welcome its Austrian prince charming. The Adria Exposition, then, is the “logical next step in our realization that in the south of the Monarchy lies a piece of our main strength.”²² The ultimate conquest of the Adria is the cornerstone of a new geopolitical strategy.

The civilizing mission and military might of Austria needed a clear visual representation for its Viennese audience. The official poster for the Adria Exhibition was conceived by the painter and graphic designer Kurt Libesny (1892–1938). Unaffiliated with the *Wiener Werkstätte*, his extensive work included propaganda billboards during the First World War and commercial

²¹ Bahr, *Dalmatinische Reise*, p. 146. The newspaper reference is from the *Österreichische Rundschau*, 2 March 1908. On his journey, Bahr admires the landscape of the upper Adriatic region, in particular Dalmatia, as the fairy-like land, nestled between what he describes as the majesty of the Alps and the splendor of the sea. The travelogue becomes an opportunity to criticize the imperial administration’s neglect of Dalmatia. His sharp critique extends to other hotly debated questions of the time, such as the administration’s unwillingness to open an Italian university in Trieste. According to Bahr, the Austrian crown unwittingly fostered the city’s Irredentists, who were denied the possibility of developing their Italian cultural institutions within the confines of the Habsburg state.

²² “Denn mit dieser Ausstellung soll ein weiterer Schritt vorwärts in der Erschließung unseres großen Adriagebietes geschehen, das längst nicht mehr in seinen Dornröschenschlummer versunken ist, sondern von vielseitigen Interessen geweckt wurde. Die Adriaausstellung ist keine willkürliche Veranstaltung, sondern die logische Folge unserer Erkenntnis, daß im Süden unserer Monarchie ein Teil unserer Hauptkraft liegt.” *Neue Freie Presse*, 3 May 1913, p. 4.

Art Deco advertising placards in the 1920s. His 1913 Art Nouveau poster for the exhibition captures the rhetorical strategies of the Habsburg colonial propaganda (see Illustration 1 below). Framed by two captions of descriptive labels about the Exposition, the central image of the poster features an armor-clad knight on horseback who holds in his right hand the reigns of a battle-ready stallion in full barding. On the knight's right forearm hangs a shield with the insignia of the Austrian double-headed eagle. His helmet, held by its strap, drops behind on his shoulders. A caparison-like blanket casually drapes his upper leg above the knee, arranged to be employed in a rescue mission. The horse is clad with a criniere to guard its neck, while a decorated chanfron equipped with a sharp spike on the forehead protects the animal's face, and signals the cavalier's readiness to charge. A peytral to safeguard the chest of the horse completes the sophisticated and detailed equestrian paraphernalia. With his left arm, the knight holds a mermaid whose fishtail lies over the horse's back. While the Austrian knight maintains a stern look forward, the body language of the mermaid is more relaxed and unmistakably sexualized. She smiles lasciviously, her head hanging back, while her breasts are exposed. Both the knight and the mermaid wear head decorations in the form of a flower headband, which might suggest a ritualistic union between the two such as an imminent wedding ceremony. The two figures and the horse are colored in shades of black, white, and grey with the exception of some flowers in their headbands, several dots on her fishtail, and a long necklace on her chest that are in deep red. The couple is riding against the background of a large sunset of a reddish orange color that gradually fades into a light yellow hue closer to the horizon and eventually fades into an ochre-colored sea. The viewer can see in the background a jagged shoreline with coastal settlements, suggestive of either small villages or a larger city, and numerous sailboats faring to and fro. The iconography of the medieval knight saving the damsel in distress is juxtaposed to Austria's imagined and promulgated role in the Adriatic, a saving and civilizing force. The knight signals the *pax austriaca* in the coastal territories of the Adriatic Sea, a hard-fought peace that will be defended, once again, with arms if necessary. The peaceful but battle-ready knight seems to embody the Latin adage *Si vis pacem, para bellum*, "if you want peace, prepare for war," so dear to Robert Musil's character, General Stumm von Bordwehr, in *The Man without Qualities*. The mermaid here personifies the Adria. The Austrian knight-errant comes to the rescue of the water nymph but her relocation on the horse leaves her without any agency whatsoever. Her mobility is restricted: her piscatorial extremity is an unsurmountable handicap outside her native aquatic environment. Libesny presents the colonial relationship underlying the Austrian possession of Adria in obvious sexualized overtones.

Not only is she carried: she is also carried away from her home. Precisely this staged ambiguity between her evident helplessness and projected willingness to be rescued, a common colonial trope, is highly reminiscent of the iconography of the rape of Europa, the maiden carried away by the supposedly saving grace of the divine bull. In Libesny's poster, the aesthetics of sexual violence conveys a politics of colonial domination. Like in other colonial narratives, the story must project an implicit positive response onto the victim in order to be complete with a socially constructive and morally edifying message. It is not enough to assert Austria's imperial presence in the Adria: the Adria must willingly accept the civilizing mission of her culturally and technologically superior rescuer. In this modern transmutation of a classical trope, the Habsburg Adria is the new Europa.

Let me briefly return to the status of Habsburg Trieste in the Exposition. The social and political tensions that at the same time were brewing in the Adriatic city once again show how these events in Vienna intersected with local affairs. While Trieste's commercial emporium and its picturesque backgrounds of the littoral Karst were all favorite topics of discussion in Vienna, the talk of the town in Trieste during the month of August in 1913 was of a different nature. The Austrian *Statthalter* of the city, Fürst Konrad von Hohenlohe, was a special guest at the inauguration of the Adria Exposition at the beginning of May. Already in that occasion, he had angered Italian Irredentists by declaring in his opening remarks that Trieste should be considered a *Nationalitätenstadt* that did not belong to any nationality, given its role as commercial port of the empire. On 21 August 1913, von Hohenlohe decided to relieve all Italian-born municipal clerks of duty. His decrees immediately stirred up much controversy. Street demonstrations, public protests, and incendiary newspaper articles gave voice to a general discontent. In the past, the Austrian monarchy had allowed the employment of *Reichsitaliener* within the ranks of the Habsburg municipal bureaucracy. This concession, made when neither the Habsburg administration nor the Italians in Trieste were concerned about nationalism in the Adriatic city, was part of an effort to grant Trieste ample local autonomy. Now, the official rationale of the new legislation was to limit foreign interference in state affairs, but behind the decrees stood a growing fear that the questionable allegiances of these Italian clerks fueled the Irredentist movement in the city. The decision stirred up much protest among Italian nationalists, who saw Hohenlohe's decrees as a maneuver to undermine their power in the city. What angered Italian Irredentists even more was the enthusiastic reception of the Hohenlohe decrees by the Slovene community in Trieste, who welcomed the announcement as a new opportunity to enhance their presence in the public administration. Hohenlohe's intention was not necessarily to favor a

Illustration 1: Kurt Libesny, *Poster for the Adriatic Exposition*, 1913. (Source: Wikimedia Commons.) Intended for an international audience, the poster was printed in different languages, including German, Italian, English, French, and the above Russian.

pro-Slovene agenda, but the circumstances were such that the Irredentists interpreted the ordinance in such a way.²³ The Slovene community in the city was grappling with the end of the Second Balkan War, which had ended two weeks earlier, pondering the immediate consequences of the Bulgarian aggression of its former ally Serbia. Many Slovene intellectuals in Trieste considered the city an essential center of their cultural and political life, continuing to envision a gradual Slovene nation-building process within the framework of the Austrian state, often preferring this Austro-Slav solution to any projects of a future Yugo-Slav confederation.²⁴

The Austrian loyalty of the Slovenes also angered the separatist Italians, who suspected some sort of conspiratorial coalition between Slovenes and the imperial administration aimed at weakening Italian influence in the city.²⁵ Against this background of competing interests, the Hohenlohe decrees looked like a major imperial interference in local matters, adding fuel to the mounting tension between Italian-speaking and Slovenian-speaking Triestines. The whole affair caused an awkward diplomatic crisis between the Kingdom of Italy and the Austro-Hungarian Monarchy, now members of the Triple Alliance.²⁶ The Italian government in Rome sent an official grievance to the Austrian authorities, who chose to ignore the complaint. Between August and September, Italian newspapers ran indignant articles accusing the Austrians, despite their official alliance in foreign policy matters, of an ill-concealed Italophobia in the context of domestic affairs. The Adria Exposition in Vienna cast a long shadow that intersected with debates in international diplomatic circles and that also resonated loudly with local Triestine politics, where the strained relationship between Italian-speaking and Slovenian-speaking Triestines was growing more acrimonious.

Let me conclude with some final remarks about the role that Trieste played in the marketing strategy of the Adria Exposition. As we have seen, the main objective of the *Adria-Ausstellung* was the projection of a domesticated image

²³ According to Elio Apih, Hohenlohe did not necessarily intend to strengthen the position of Slovenes in Trieste, but to reduce the number of Italian Irredentists in key positions of the public administration, not disdaining an alliance with members of the socialist internationalism in the city. Apih, *Trieste*, pp. 80–81.

²⁴ Bulgaria would now be excluded from such a state project. The political body that would host the Southern Slavs saw the light after World War I as the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes.

²⁵ Apih, *ibid.*

²⁶ As Sabine Rutar has put it, “Prime Minister Giolitti had systematically punished any public anti-Austrian manifestation for an entire decade, but here, for the first time, he failed to do so. A rather marginal event thus acquired a disproportionate impact and marked a turning point in Austrian-Italian relations.” Rutar, *Fear of War*, p. 290.

of Southern Slavic territories and the promotion of colonial economies in Istria, Dalmatia, and Bosnia-Herzegovina. In the imperial propaganda, the history of Habsburg Trieste told the success story of territorial expansion, effective local administration, and commercial achievements on a global scale. The example of Trieste, then, represented a case study that could function as a blueprint for future developments in the upper Adriatic region. In other words, the long-term vision encapsulated in the *Adria-Ausstellung*, from projects of colonial exploitation to plans of infrastructural development and innovation, was to turn Istria and Dalmatia into a new Trieste. This strategy conceived of this state-sponsored wave of modernization as a social, cultural, and political mechanism that could propel the Habsburg Empire, perhaps with a revised constitution, into a bright and prosperous future. It is a matter of speculation, here, to what extent these projects would have supported Franz Ferdinand's alleged Trialism, a transformation from the Dual to a Triune Monarchy that would have divided the state into Austrian, Hungarian, and Slavic areas of administration, with a privileged role for the South Slavs in the latter territories of the empire.²⁷ The *Adria-Ausstellung* was the last major exhibit in the history of the Austro-Hungarian Empire and the final socio-cultural and politico-economic articulation of this future strategy. With the precipitating incidents in the summer of 1914, events took a decidedly different turn.

LITERATURE

- Apìh, Elio: *Trieste*. Bari: Laterza, 2015.
- Bahr, Hermann: *Dalmatinische Reise*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1909.
- Baskar, Bojan: The Habsburg Empire in the Adriatic: From Discovering "our South" to the Gospel of the European Reconciliation. *Il caleidoscopio delle identità: contributi per l'Europa* (ed. Giuliana Paroto). Trieste: Edizioni Università di Trieste, 2009, pp. 14–27.
- Baskar, Bojan: Southbound, to the Austrian Riviera: The Habsburg Patronage of Tourism in the Eastern Adriatic. *Anthropological Notebooks*, 16/1, 2010, pp. 9–22.
- Beraneck, Hermann: Die Adria-Ausstellung und ihr 'Meer'. *Zeitschrift des österreichischen Ingenieur- und Architektenvereins* 35, 1913, pp. 583–585.
- Foi, Maria Carolina: *Wiener Weltausstellung 1873: A 'peripheral' perspective of the Triester Zeitung. Moving Bodies, Displaying Nations: National Cultures, Race and Gender in World Expositions, Nineteenth to Twenty-first Century* (ed. Guido Abbattista). Trieste: Edizioni Università di Trieste, 2014, pp. 121–142.

²⁷ The Archduke's straightforward embrace of constitutional Trialism has been reevaluated recently. For a history of the reception of this figure, see Miller, *Forgetting Franz Ferdinand*, p. 236.

- Miller, Paul: Forgetting Franz Ferdinand: The Archduke in Austrian Memory. *Austrian History Yearbook*, 46, 2015, pp. 228–260.
- Morgan, Camillo: *Das Jagdwild unserer Adrialänder: Gedenkbuch zur Erinnerung an die Jagdgruppe der "Österreichischen Adria-Ausstellung" Wien, 1913*. Baden bei Wien: W. Philipp, 1913.
- Musil, Robert: *The Man without Qualities*. Translated by Sophie Wilkins and Burton Pike. New York: Vintage, 1996.
- Österreichische Adria-Ausstellung Wien 1913: Offizieller Catalog mit einem Plan*. Wien: Elbemühl, 1913.
- Rindler Schjerve, Rosita (ed.): *Diglossia and Power: Language Policies and Practice in the 19th Century Habsburg Empire*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2003.
- Rutar, Sabine: The Future Enemy's Soldiers-to-Be: Fear of War in Trieste, Austria-Hungary. *The Wars of Yesterday: The Balkan Wars and the Emergence of Modern Military Conflict, 1912–1913* (ed. by Katrin Boekh and Sabine Rutar). New York and Oxford: Berghahn Books, 2018, pp. 285–311.
- Stergar, Rok, and Tamara Scheer: Ethnic Boxes: the Unintended Consequences of Habsburg Bureaucratic Classification. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 46/4, 2018, pp. 575–591. DOI: 10.1080/00905992.2018.1448374.
- Storch, Ursula: "Der Süden ist eine Haltestelle unserer Elektrischen geworden": Die Adria-Ausstellung 1913. *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer; Ausstellungskatalog Wien Museum* (ed. by Christian Rapp and Nadia Rapp-Wimberger). Wien: Czernin Verlag, 2013, pp. 160–169.
- Vego, Milan: *Austro-Hungarian Naval Policy, 1904–14*. Oxford and New York: Routledge, 1997.

V jugu monarhije je naša moč

Istra in Dalmacija v habsburški cesarski propagandi na dunajski razstavi Adria-Ausstellung leta 1913

Povzetek

Österreichische Adria-Ausstellung oz. Avstrijska razstava Adria, ki je potekala od 3. maja do 5. oktobra 1913 v dunajskem Pratru, je širši javnosti predstavila zgodovine, kulture in možnosti gospodarskega razvoja habsburških ozemelj ob jadranski obali in v njenem zaledju. Prispevek prikazuje retorične strategije habsburške cesarske propagande, v luči katere so bila južnoslovanska ozemlja predstavljena kot primitivna in potrebna avstrijskega civilizacijskega poslanstva in modernizacije. Dolgoročna vizija razstave *Adria-Ausstellung* je bila ponovitev zgodovinskega uspeha habsburškega razvoja Trsta na ozemljih Istre in Dalmacije. Na ta način bi lahko Habsburžani svojo cesarsko moč postavili v širok mednarodni okvir in upravičili svoje težnje po tem, da postanejo močna in vplivna pomorska sila.

hs

15 €

9 789610 509547

<http://zalozba.zrc-sazu.si>

Historični seminar 15

<http://hs.zrc-sazu.si/eknjiga/HS15.pdf>